

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна наукова установа
"Книжкова палата України імені Івана Федорова";
Харківська державна академія культури

Шеф-редактор — Сенченко М.
Головний редактор — Давидова І.
Заступниця головного редактора — Васківська О.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Давидова І. — д-р наук з соц. комунікацій, проф.
(голова редколегії), Україна
Сенченко М. — д-р техн. наук, проф. (заступник голови
редколегії), Україна
Кобелєв О. — д-р наук з соц. комунікацій, проф., Україна
Гандзюк В. — канд. наук з соц. комунікацій, доц., Україна
Льганасва В. — д-р іст. наук, проф., Україна
Киричок А. — канд. наук з соц. комунікацій, доц.,
Україна
Лопатовська І. — д-р філософії, доц., США
Мар'їна О. — д-р наук з соц. комунікацій, доц., Україна
Маркова В. — д-р наук з соц. комунікацій, проф.,
Україна
Мацюк Г. — канд. наук з соц. комунікацій, Україна
Сербін О. — д-р наук з соц. комунікацій, Україна
Ткаченко В. — д-р техн. наук, проф., Україна
Федушко С. — канд. техн. наук, доц., Україна
Шейко В. — д-р іст. наук, проф., Україна
Шпак В. — д-р іст. наук, проф., Україна

Рекомендовано до друку вченою радою Книжкової палати України (протокол № 10 від 25.10.2023).

Відповідальна за випуск — Жданова Н.
Коректура — Панченко Є.
Комп'ютерні складання та верстання — Алексанян А.

Журнал "Вісник Книжкової палати" Атестаційною колегією Міністерства освіти і науки України віднесено до наукових фахових видань України в галузі соціальних комунікацій (наказ МОН від 29.06.2021 № 735).

Використання у будь-якій формі матеріалів, що опубліковані в журналі, узгоджується з редакцією. Посилання на видання обов'язкові. Авторські оригінали не повертаються. Редакція не завжди поділяє точку зору авторів статей.

Редакція, видавець і виготовлювач: Державна наукова установа "Книжкова палата України імені Івана Федорова".

Адреса: просп. Л. Каденюка, 27, Київ, Україна, 02094
Тел.: +380 (44) 292-01-34 (приймальня),
+380 (44) 292-30-11 (редакція)
Факс: +380 (44) 296-71-15
E-mail: visnyk@ukrbook.net

CO-FOUNDERS:

Ivan Fedorov Book Chamber of Ukraine
State Research Institution;
Kharkiv State Academy of Culture

Editorial director — Senchenko M.
Editor-in-Chief — Davydova I.
Deputy Editor — Vaskivska O.

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Davydova I. — Dr of Social Communication, Prof. (chairman of the editorial board), Ukraine
Senchenko M. — Dr of Technical Sciences, Prof. (deputy chairman of the editorial board), Ukraine
Kobieliev O. — Dr of Social Communication, Assoc. Prof., Ukraine
Handziuk V. — PhD of Social Communication, Assoc. Prof., Ukraine
Plhanaeva V. — Dr of Historical Sciences, Prof., Ukraine
Kyrychok A. — PhD of Social Communication, Assoc. Prof., Ukraine
Lopatovska I. — PhD, Assoc. Prof., USA
Mariina O. — Dr of Social Communication, Assoc. Prof., Ukraine
Markova V. — Dr of Social Communication, Prof., Ukraine
Matsiuk H. — PhD of Social Communication, Ukraine
Serbin O. — Dr of Social Communication, Ukraine
Tkachenko V. — Dr of Technical Sciences, Prof., Ukraine
Fedushko S. — PhD of Technical Sciences, Assoc. Prof., Ukraine
Sheyko V. — Dr of Historical Sciences, Prof., Ukraine
Shpak V. — Dr of Historical Sciences, Prof., Ukraine

The Academic Council of the Book Chamber recommends printing this Bulletin (Protocol № 10 from 25.10.2023).

Editor — Zhdanova N.
Proofreader — Panchenko E.
Computer layout — Aleksanyan A.

The Board of Attestation of the Ministry of Education and Science designed the Bulletin of the Book Chamber of Ukraine as the professional scientific publication of Ukraine in the field of social communication. (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 735 of June 29, 2021).

You can use the materials printed in the Bulletin by an agreement with editorial staff. A reference to publications is necessary. Manuscripts are not returned. Editors are not always agreeing with point of view of the author.

Ivan Fedorov Book Chamber of Ukraine, State Research Institution is the editorial office, publisher and manufacturer.

Address: Av. L. Kadenuk, 27, Kyiv, Ukraine, 02094
Tel.: +380 (44) 292-01-34 (reception),
+380 (44) 292-30-11 (editors)
Fax: +380 (44) 296-71-15
E-mail: visnyk@ukrbook.net

УДК 015:061.1](477)(051)

DOI: 10.36273/2076-9555.2023.10(327)

З М І С Т

СТОРИНКА ШЕФ-РЕДАКТОРА

СЕНЧЕНКО М. Ера домінування Розуму..... 3

КНИГОЗНАВСТВО. ВИДАВНИЧА СПРАВА

ОНИЩУК М., ТАТАРИНОВА Л. Авторське право:
боротьба з піратством і плагіатом у цифрову добу (морально-психологічний аспект) 9

СОЦІОКОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

ІЛЬГАНАСВА В. Розвиток інтегрального підходу в методології
наукових досліджень і соціальній практиці 19

ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

МАКАРОВА М. Соціальні мережі як провідні джерела інформації в умовах війни..... 25

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО

КУШНАРЕНКО Н., СОЛЯНИК А. Семантичний складник української вишивки
як виду документа..... 31

ІСТОРИЧНІ РОЗВІДКИ

МИЛЬЧЕНКО Л. Українська мемуаристика: віхи історії та сучасний стан 42

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ

РЕВА Л. Про себе, про час і про нинішню війну 47

C O N T E N T

CHIF-EDITOR'S PAGE

SENCHENKO M. The era of the domination of Mind..... 3

BOOKSCIENCE. PUBLISHING

ONYSHCHUK M., TATARINOVA L. Copyright: fighting piracy and plagiarism
in the digital age (moral and psychological aspect) 9

SOCIAL COMMUNICATION TECHNOLOGIES

ILGANAYEVA V. Development of an integral approach in the methodology
of scientific research and social practice..... 19

INFORMATION ACTIVITIES

MAKAROVA M. Social networks as leading sources of information in war conditions..... 25

DOCUMENTARY SCIENCE

KUSHNARENKO N., SOLIANYK A. The semantic component of Ukrainian embroidery
as a type of document..... 31

HISTORICAL INTELLIGENCE

MYLCHENKO L. Ukrainian memoirs: milestones of history and modern times 42

PROMINENT FIGURES AND SIGNIFICANT EVENTS

REVA L. About herself, about time and about the current war 47

УДК 316.324.8:[140.8:[13+165.173]](045)

Микола Сенченко,

директор Книжкової палати України, професор,

e-mail: director@ukrbook.net

Ера домінування Розуму*

У попередній статті було розглянуто ідеї В. Вернадського та французьких учених П. Теяра де Шардена й Е. Ле Руа щодо поняття Ноосфери, розвитку матеріального світу (біосфери) та Свідомості. У пропонованій статті ґрунтовніше проаналізовано питання ноосферного світогляду та впливу Розуму Людини на матеріальний світ.

Проблеми, які нещодавно видавалися суто академічними, у наші дні набувають підвищеної актуальності. Це стосується всього світу, який усвідомлює попри всі відцентрові сили, що роз'єднують людей, свою цілісність і потребу переходу на ноосферний шлях розвитку. Людству слід визнати, що його думки впливають на фізичний світ та є причиною масштабних проблем і катастроф (пожежі, повені, цунамі, війни, революції тощо), створюючи негативне інформаційне поле.

Ноосферний Світогляд

Академіка В. Вернадського та П. Теяра де Шардена цілком справедливо вважають фундаторами вчення про Ноосферу. Водночас варто визнати, що їхні концепції — це не лише загальні ідеї побудови вчення, яке реально формується в наші дні, а принципи буття, котрі слід осмислювати й розвивати! Передусім потрібно відповісти на запитання, що таке Ноосфера, чи існує вона як об'єктивне явище або є абстрактною категорією? Окрім того, слід одразу усунути непорозуміння, пов'язані з різнотлумаченням терміна "Ноосфера", в який різні автори вкладають різний сенс.

По-перше, Ноосферу можна визначити подібно до біосфери — як оболонку земної кулі, в якій основну роль відіграють перетворення речовини, енергії й інформації, пов'язані з діяльністю "Людини розумної".

По-друге, інший сенс, що зазвичай асоціюється з терміном "Ноосфера", відповідає її розумінню як проєкту, ідеалу, організації такої діяльності Людини на планеті, що була б у повному значенні слова розумною, скеровувала цивілізаційний розвиток в інтересах людства. Такий генезис насамперед має спиратися на гармонійне співіснування різних культур і народів, "квітує різноманіття" яких не менш важливе для стійкості Ноосфери, ніж різноманітність видів для біосфери. У цьому сенсі Ноосфера перебуває на стадії становлення й долає у процесі формування значні труднощі, виникаючи "у грозі та бурі".

Термін "Ноосфера" сповнив змістом і розвинув В. Вернадський. Основа його концепції

полягає в тому, що впливати на природу, змінювати біосферу слід особливо раціонально, думаючи не про сьогоденні зиски, а про майбутні наслідки. Надзвичайно важливим положенням є твердження ученого про те, що *біосфера Землі від початку формувалася як складна система, з великою кількістю видів організмів, кожен з яких виконував власну роль у загальній системі. Без цієї гармонії біосфера не могла б існувати взагалі, тобто її стійкість була одразу зумовлена її складністю.*

Обов'язковою умовою людської діяльності, за В. Вернадським, як і раніше, має залишатися сприятливий стан біосфери, адже Людина, як й інші живі істоти Землі, пристосована лише до тих природних умов, до тих сполучень природних агентів, у яких вона виникла й живе. В іншому середовищі, якісно відмінному від цього, люди жити не можуть. Біосфера, що сформувалась еволюційно як складова частина космічної організації матерії та з якою нерозривно пов'язана Людина, має бути збережена на благо цивілізації. Саме в цьому полягає сенс Ноосфери — не стихійне руйнівне втручання в природу, а науково обґрунтоване збереження на Землі умов для життя та щастя людства.

У 1944 р. вийшла у світ праця В. Вернадського "Декілька слів про Ноосферу", у якій учений у концентрованій формі виклав бачення еволюційно-історичного процесу, перспектив майбуття людства як космічного феномену. Науковець стверджував, що під впливом розвитку науки та пізнання біосфера має стати Ноосферою, тобто царинною Розуму, де панують закони Мудрості й Гармонії.

* Продовження. Початок див.: Вісник Книжкової палати. 2023. № 9. С. 3—10.

В. Вернадський вважав, що Ноосфера — це такий стан біосфери, в якому мають виявлятися Розум і керована ним праця Людини як нова, не відома раніше на планеті геологічна сила. Учений визначив кілька загальних умов, важливих для створення Ноосфери¹:

— людство має стати єдиним в економічному та інформаційному планах;

— Ноосфера — явище всепланетне, тому людство має дійти до цілковитої рівності рас, народів незалежно від кольору шкіри й інших відмінностей;

— Ноосфера не може бути створена до припинення війн між народами.

Очевидно, що Ноосфера у просторі значною мірою перекривається біосферою, але не тотожна їй. Темпи розвитку Ноосфери незрівнянно вищі за темпи змін біосфери.

Таку цілісну й завершену систему уявлень щодо "космізму життя" В. Вернадський сформулював у своїх творах вперше в історії людства, хоча зародки теорії біосфери й усвідомлення взаємозв'язку багатьох процесів у зовнішніх оболонках Землі можна знайти у працях попередників.

Окрім того, у масовій Свідомості є певне "езотеричне" уявлення про Ноосферу як "ментальне поле", в якому навколо Землі обертаються думки всіх людей. Такий погляд пов'язаний із міфологічним типом побутової Свідомості й не співвідноситься з науковим розумінням Ноосфери, вважають окремі дослідники. Проте саме таке уявлення є засадничим у давньоарійській філософії². Як доводять дослідження, саме в ментальному полі формуються мислеформи, згенеровані колективною Свідомістю, та визначають основні процеси, пов'язані з формуванням Ноосфери. Поява "Людини істинно розумної", такої, що усвідомила своє місце й призначення у Всесвіті, здатна бути володарем, а не рабом тваринних потреб, зможе змінити ментальність людства, здолати суперечності, що сьогодні роздирають його, та вийти з глобальних криз. За найоптимістичнішими прогнозами, уже за нинішнього рівня розвитку технології наша планета може прогодувати не менш як 25 млрд населення. Динаміка зростання кількості людства дає змогу передбачити стабілізацію цього показника в межах 10—15 млрд осіб.

Світогляд В. Вернадського, який виходить із того, що наука, релігія та філософія є трьома

фундаментальними й незалежними формами Розуму, кожна з яких призначено для розв'язання своїх завдань, важко вписувався в межі "єдино правильного" вчення діалектичного матеріалізму. Ідеї науковця стали доступними радянським читачам починаючи від кінця 1960-х рр., а головна праця, пов'язана з ноосферною проблематикою, — "Наукова думка як планетарне явище", написана 1936 р., — лише 1988 р.

Незадовго до смерті В. Вернадський виклав свої ідеї у статті "Декілька слів про Ноосферу" та сподівався зробити їх доступними широкому колу читачів, опублікувавши в газеті "Правда". Проте Й. Сталін дозволив оприлюднити працю лише в часопису "Успіхи сучасної біології". У 1980-х рр. ноосферний рух у СРСР став активно розвиватися.

У наш час ноосферні ідеї спираються на:

— науку, що знає межі застосування й розуміє відповідальність Людини за планету, на якій вона живе;

— релігійні переконання, які не суперечать даним науки, що надають загальні уявлення про Людину, її долю, правила поведінки та сенс існування у Всесвіті;

— давньоарійську філософію, що потребує ставити під сумнів усе заради встановлення істини.

Критичним моментом, що визначає трагізм ситуації, в якій сьогодні перебуває наша планета, є глибинний розрив між *технічними можливостями Людини та її моральним розвитком*. Це призводить до виникнення феномену, який можемо визначити як "ноофобію" — страх перед досягненнями науки та невіра у спроможність Людини знайти вихід із кризи.

Розрив між Розумом та Інтелектом — головна перешкода на шляху формування Ноосфери. Розум, як зазначалося, — це здатність творити Добро й Гармонію, знаходити етично виправдане вирішення проблем на основі здобутих наукою знань щодо природи. Розум не тотожний Інтелекту, адже передбачає здатність ефективно розв'язувати завдання, незалежно від етичного забарвлення. Процес формування ноосферного світогляду передусім і полягає в подоланні цього розриву.

Порушена проблема набагато ширша за питання зв'язків між наукою та релігією й зачіпає найглибинніші сфери людської поведінки, "базові міфи", які цю поведінку регулюють, незалежно від того, усвідомлює Людина чи ні, який міф нею керує.

Про взаємозалежність науки та релігії В. Вернадський зауважував: *"Якщо ми вдивимося в усю*

¹ Вернадский В. И. Биосфера. Москва : Мысль, 1967. 376 с.

² Беляев И. Древнеарийская философия. Том 1. Москва : Фонд развития и поддержки следственных органов. 2004. 672 с.

історію християнства у зв'язку зі столітньою його суперечкою з наукою, то побачимо, що під впливом останньої розуміння християнства починає набувати нових форм і релігія підіймається на такі висоти та спускається в такі глибини душі, куди наука не може за нею слідувати. Як християнство не здолало науки в її сфері, але в цій боротьбі глибше визначило свою суть, так і наука в чужій їй сфері не зможе зломити християнську чи іншу релігію, але ближче визначить і зрозуміє форми свого ведення"³.

Ноосферний світогляд передбачає, що разом із правами Людини слід визнати і її обов'язки щодо світу, в якому вона живе. Ця концепція потребує загального усвідомлення факту, що неможливо жити без виконання головного завдання, поставленого Творцем перед Людиною від самого початку, коли "узав Господь Бог Людину і поселив її в Едемському саду, щоб обробляти та зберігати його".

Згідно з Біблією, Людина зазнала фіаско, оскільки нехтувала повчанням Творця й спокусилася перспективою стати "як боги, що знають добро і зло", замість того, аби чесно виконувати своє призначення — "зберігати та обробляти" спочатку свій сад, а відтак — свою планету й фізичний Всесвіт, який без Людини приречений на загибель. Саме цей факт став зрозумілим фізиком, які в середині ХІХ ст. відкрили другий закон термодинаміки — зростання ентропії в замкнених системах.

Протистояти цьому законі можуть лише благодатні енергії Творця, щодо яких Всесвіт може стати відкритою системою лише у разі усвідомлення Людиною її космічної ролі, а провідником цих енергій у світ є Розум і творчі здібності Людини.

Ноосферний світогляд головною аксіомою визнає особливу роль Людини у Всесвіті як істоти, наділеної Розумом і Волею, життя якої має сенс та призначення, а не є порожньою грою стихійних сил природи. Основні постулати світогляду не доводяться, як і догмати віри, але можна стверджувати, що постулат про виділену роль Розуму та його носія — Людини — у Всесвіті сумісний як із біблійним світобаченням, так і з висновками сучасної фізики. Для віри ж на першому місці стоять не "докази", а обрання саме тих поглядів, що якнайкраще відповідають якостям особи, котра вибирає свою віру.

Життя Людини, згідно з цим постулатом, не безглузде, а виводить її на шлях служіння

Творцеві, котрий не бажає знищення свого чудового творіння — Людини як охоронця не лише Едемського саду, а й усього Всесвіту, в якому вона є носієм Розуму, провідником Божественного Логосу у світ, без якого він приречений на "теплову смерть".

Розв'язання цієї проблеми потребує свідомого звернення до благодатних сил, які завжди нададуть допомогу Людині, якщо її прохання є щирим. Саме цей шлях відчиняє брами для нескінченного зростання й надає сили, аби втілити в життя настанову: "Будьте досконалими, як досконалий Батько ваш небесний" (Матф. 5:48) замість жалюгідної мрії "бути як боги", що реально перетворює Людину в "похитливу комаху", яка лише жере й паскудить.

Для досягнення цієї мети людству потрібне істинне "покаяння" — не лише переживання щодо власних гріхів, а й **"зміна функції Розуму", перетворення його на центральну частину Людини, що сполучає її з Творцем, одним з імен Якого є грецьке слово "Ноос" — Розум.**

Взаємодія Свідомості та матеріального світу

Тривалий час науковці не проводили дослідження Ноосфери й біосфери, проте наприкінці минулого століття ситуація змінилася. Вийшли друком сотні статей і десятки монографій, присвячених проблемі вивчення Свідомості, регулярно проводилися міжнародні конференції та з'їзди фахівців із багатьох наукових напрямів, зацікавлених у вивченні феномену Розуму. Отже, офіційна наука розпочала ґрунтовно досліджувати ці питання, зокрема вплив колективної Свідомості на матеріальний світ. Наприклад, відомий американський фізик-теоретик, доктор Е. Теллер⁴ у монографії "Наука і трансформація Людини" переконував читача: "Сучасна наука, що ігнорує Свідомість, вкинула Людство у глибоку потенційну яму, вибратися з якої майже неможливо для більшості людей, які нині живуть. <...> Свідомість, що є інформацією, яка поширюється з нескінченною швидкістю, може одночасно бути присутньою в нескінченній кількості місць у нескінченному космічному просторі. Урешті-решт, буде встановлено, що Свідомість є невід'ємною властивістю Всесвіту, здатною генерувати енергії, що згодом призводять до виникнення матерії. У результаті буде виявлено, що властивості матерії залежать від Свідомості".

³ Вернадский В. Биосфера и ноосфера. Москва : Наука, 1989. 261 с.

⁴ Едвард Теллер (1908—2003) — американський фізик-теоретик, широко відомий як "батько водородної бомби".

Водночас британський професор Дж. Бом⁵ стверджував, що Свідомість є тонкою формою матерії й що поділ Всесвіту на живу та неживу матерії не має жодного сенсу: *"Навіть скеля в певному значенні жива, — наполягає професор Бом, — бо життя й інформація є присутніми не лише в матерії, а й в "енергії", у "просторі", у "часі", в "усьому Всесвіті. <...> Усе оточення живе. Те, що ми називаємо неживим, — абстракція"*⁶.

Ці думки поділяє К. Е. Уїлбер⁷ — американський філософ і письменник, якого називають Ейнштейном у сфері людської Свідомості. Він зауважував: *"Сфера матеріального існування є найменш фундаментальною, по суті, вона перебуває на набагато нижчому рівні, ніж життя, котре, зі свого боку, перебуває на нижчому рівні, ніж Свідомість, що за своєю природою менш фундаментальна, аніж духовне начало. Фізика є просто вивченням найменш фундаментальної сфери буття"*⁸.

Дослідження феномену Свідомості здійснюють численні науковці в різних країнах світу. Зокрема, співробітники лабораторії Принстонського університету (США) під керівництвом доктора Р. Нельсона вже десятки років вивчають вплив колективної Свідомості на матеріальну дійсність. Мета досліджень полягає в експериментальному доведенні прямого впливу людської Свідомості на матеріальний світ у глобальному масштабі. Передбачається, що узгоджена реакція людей на екстраординарні події може впливати на навколишній світ і це здатні зафіксувати відповідні пристрої, наприклад, генератори випадкових чисел (ГВЧ).

Експериментальна частина досліджень являє собою мережу комп'ютерів, постійно під'єднаних до інтернету. Кожний із них сполучено з невеликим приладом — генератором випадкових чисел. Він генерує числа так, що кожна наступна цифра жодним чином не пов'язана з поперед-

ньою. Це, по суті, швидкодійний електронний аналог звичайної монети. Замість орла та решки генератор, на основі квантових флуктуацій електронів, виробляє імпульси: плюс чи мінус. Ці імпульси перетворюються на 1 або 0, тобто в біти інформації, якими оперує машина. Біти можуть бути підраховані як числа, щоб давати добре відомий математичний розподіл випадкових чисел.

Сьогодні у світі використовують майже 75 генераторів ГВЧ. Кожен прилад видає пакети інформації зі швидкістю пакет на секунду, кожен з яких складається з 200 подій. Пакети надходять на головний комп'ютер у Принстон, де архівуються та опрацьовуються статистичними програмами. Усі 75 точок збирання інформації чітко синхронізовано в часі з допомогою спеціальної програми, що працює з особливо точним годинником.

Найбільш показовими подіями за весь період збирання інформації стали 11 вересня 2001 р. під час трагедії у США і момент землетрусу в Японії.

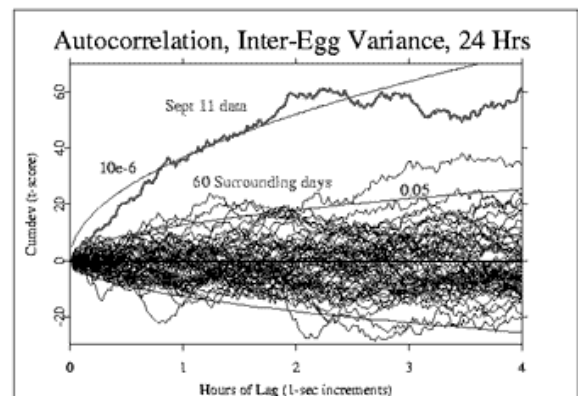

Рис. 1. Поведінка кумулятивних кривих у день теракту та в найближчі 60 днів

Рис. 1 надає уявлення про реакцію людства на події в Америці 2001 р. Кумулятивна крива (верхня лінія) демонструє реакцію приладів в усіх точках збирання інформації. Массив чорних ліній — це поведінка комп'ютерів за 60 днів до чи після вибуху. Усі чорні лінії згруповано біля нуля, який визначається рівним числом нулів або одиниць, згенерованих ГВЧ. Реакції пристроїв у дні до теракту перебувають усередині 5% області, утворюючи собою щось схоже на горизонтально розташований стовп диму. Різко відрізняється від них реакція 11 вересня — верхня крива, котру обчислювали усі 37 приладів наявної на той день мережі. Подальший аналіз виявив надзвичайно низьку ймовірність появи подібної кумулятивної кривої як простого випадку.

На рис. 2 наведено результати вимірів під час дев'ятибального японського землетрусу й

⁵ Девід Джозеф Бом (1917—1992) — учений-фізик, відомий працями у галузі квантової фізики, філософії та нейропсихології. Член Лондонського королівського товариства (1990).

⁶ Бом Дж. Общая теория коллективных переменных / пер. с англ. А. В. Ниуканена. Москва : Мир, 1964. 152 с.

⁷ Кеннет Ерл Уїлбер II (1949) — американський філософ і письменник, розробив теоретичні та практичні положення інтегрального підходу, метою якого є синтетичне об'єднання відкриттів, здійснених у таких різних сферах людської діяльності, як психологія, соціологія, філософія, містицизм і релігієзнавство, постмодерністські рухи, емпіричні науки, теорія систем, а також в інших галузях. У 1998 р. заснував Інтегральний інститут — дослідницький центр з вивчення наукових і соціальних питань у межах інтегрального та нередукціоністського підходу. Розробив підходи до інтегральної психології й інтегральної політики.

⁸ Проект Атман. Трансперсональний взгляд на человеческое развитие. Москва : АСТ, 2004. 320 с.

цунамі 11 березня 2011 р. Один із ГВЧ було встановлено в Університеті Мейдзі в Японії. Кумулятивна крива (верхня лінія) — це відхилення всесвітньої мережі з 75 датчиків. Нижня лінія — це реакція японського ГВЧ на те, що сталося. Час землетрусу позначено чорним квадратом у лівій частині горизонтальної чорної лінії.

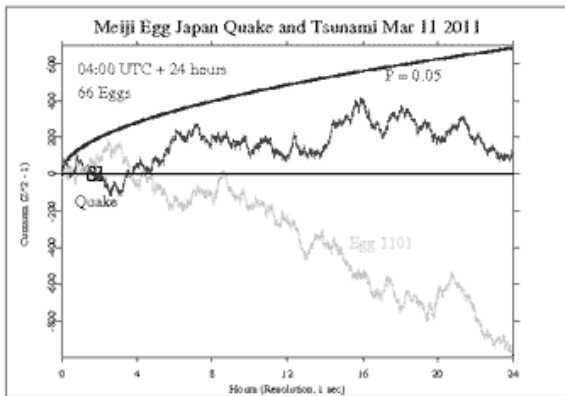

Рис. 2. Поведінка кумулятивної кривої (верхня лінія) та індивідуальної кривої для Японії (нижня лінія) у момент японського землетрусу та в наступні 24 години

Опрацюючи дані японського вимірювального пристрою, бачимо значне відхилення від нульової лінії упродовж 24 годин. Природно, що емоції японського населення були набагато сильнішими, ніж середні емоції планети загалом.

За багато років копітких досліджень науковці під керівництвом Р. Нельсона зібрали значний фактичний матеріал, який підтверджує думку, що у світі працює людське свідоме поле, яке прямо, без посередників, впливає на тонкі електронні устрої. Безумовно, поле впливає (якщо воно є) на все наше оточення, і ГВЧ його насправді відчуває. Причому у звичайному стані люди думають про різні речі, зайняті різними справами та вияв цього поля невідчутний, якщо воно різноманітне. Водночас якщо великі маси людей починають думати синхронно, то спричиняють ефект, який піддається вимірам. І якщо існує свідоме людське поле, то, ймовірно, існують і різноманітні впливи цього поля на реальність.

Ці дослідження мають глибоке значення для розуміння причин виникнення порядку або безладу на нашій планеті. Нині можемо припускати, що *причиною глобального насильства, агресії чи безладів є хаотичні або негативні думки багатьох людей*. Наприклад, *ідея джихаду*, святої війни проти невірних, яку палко підтримують мільйони людей в усьому світі, може не лише безпосередньо (наприклад, через терористичні дії), а також і побічно (впливом думки) порушувати соціальний порядок на планеті. Але якщо вона, за визначенням Ле Руа, Шардена,

Вернадського, Бома, Теллера та інших авторитетних учених, є живою, то соціальна напруженість у глобальній Свідомості цілком може спричинити природні катастрофи. **Біосфера Землі не витримує соціальної напруженості, породженої надмірним егоїзмом людства.**

Останніми десятиліттями ситуація настільки ускладнилася, що постало питання про фізичне виживання цивілізації. Висновок один: хочуть люди чи ні, але зобов'язані привести **глобальну колективну Свідомість у гармонію з природою**. Слід зрозуміти, що роз'єднаність людей і їхня концентрація лише на собі становлять причини всіх проблем. На думку доктора Е. Теллера, **"усе, що відбувається зовні, є віддзеркаленням того, що відбувається усередині нас. Ми повинні спочатку змінити самих себе, і тоді природно стануться відповідні послідовні зовнішні зміни"**.

Д. Бом зауважує, що **"потрібні величезні витрати енергії, аби вплинути на Свідомість усього людства"**. Розмірковуючи про можливе джерело такої енергії, професор стверджує: **"Зараз стало можливим для певної кількості індивідуумів, яких об'єднують загальні цілі та які можуть довіряти один одному, утворити єдину Свідомість, що діяла б як одне ціле. І якби десять чи сто осіб могли б дійсно бути як єдине ціле, то сила їхньої дії була б набагато вищою, ніж однієї Людини, а отже стане можливим пробудження Свідомості всього Людства. Наполеглива потреба цього нині цілком очевидна"**. Проте для досягнення цієї мети усім людям слід об'єднатися в позитивних думках і намірах. Іншого шляху немає!

Взаємодія Свідомості й матеріального світу сьогодні не є фантастикою: **Свідомість — це енергія в її найтоншій і найдинамічнішій формі**, що допомагає зрозуміти, чому наші фантазії, уявні образи, бажання та страхи впливають на реальні події.

Людина та матеріальний світ

З концепцій багатьох учених випливає, що всі негативні й руйнівні явища (війни, насильства тощо) породжені думками кожної Людини і щоб поліпшити ситуацію, кожен із нас має змінити спосіб мислення, від якого залежать наші дії.

Отже, людство думками формує негативне інформаційне поле, яке відповідно впливає на матеріальний світ, тому першорядним завданням є зміна негативного інформаційного поля на позитивне.

На основі вчення про біосферу В. Вернадського, Е. Ле Руа, П. Теяра де Шардена та інших учених сформувався передумови для розв'язан-

ня проблем відносин Людини з матеріальним світом. В. Вернадський, зокрема, під біосферою розумів "сферу існування живої речовини, особливу оболонку, котра складається з кількох геологічних, тобто земних, оболонок: твердої кори вивітрювання, рідкої гідросфери (вода), тропосфери (нижня частина атмосфери) і, ймовірно, стратосфери (верхні шари атмосфери), котрі зорганізовані живою речовиною"⁹. З урахуванням потужності кожної з оболонок можна вважати, що максимальна товщина біосфери сягає 30—40 км. З огляду на розміри Землі, це тонка "плівка" на її поверхні, котра, утім, визначає характер перебігу багатьох процесів. Не випадково В. Вернадський зазначав: "По суті, біосфера може розглядатися як частина земної кори, котра опанована трансформаторами, які переводять космічні випромінювання в дієву земну енергію — електричну, хімічну, механічну, теплову тощо"¹⁰.

Отже, біосфера, у структурі якої з'являється Людина, стає чимось іншим. Чим саме? У пошуках відповіді на це запитання, В. Вернадський дійшов висновку, що виникнення Людини знаменує нову геологічну добу в історії Землі — період, який геологи називали Геологічною ерою. Це новий стан людства, за якого воно трансформується в геологічну силу, що змінює структуру нашої планети.

"Те саме геологічне явище, — зазначав В. Вернадський у статті "Декілька слів про Ноосферу", — у 1930 р. було виражено інакше, на мій погляд, чіткіше. Французький математик і філософ Е. Ле Руа та палеонтолог-геолог П. Тейяр де Шарден, виходячи з уявлень про біосферу як про особливу геологічну оболонку Землі, дійшли висновку про те, що біосфера в наш історичний момент геологічно швидко переходить у новий стан — Ноосферу, тобто в такий стан, в якому мають виявлятися Розум і керована ним робота Людини як нова, небувала на Планеті геологічна сила".

Водночас між ідеями французьких учених і концепцією феномена Ноосфери українського мислителя є суттєві відмінності. За П. Тейяром де Шарденом, "Ноосфера — один з етапів космогенезу, особливий стан Універсуму, який своїм центром має Бога, і складається з таких оболонок:

- біосфера (жива оболонка Землі);
- Ноосфера (мислездатна оболонка планети);
- христосфера (сфера наявного у світі Христа, який любить і перетворює Універсум);

— теосфера (сфера божественного в Космосі).

Універсум розвивається за законами, проходячи певні стадії:

- біогенез (виникнення та еволюція живого);
- антропогенез (становлення Людини);
- ноогенез (розвиток мислездатної матерії);
- христогенез (розвиток Христа в речах).

На кожному з цих етапів відбувається специфічний розвиток: спочатку віталізація, тобто виникнення форм життя, далі — інтеріоризація (виникнення психізму), колективізація (усвідомлення спільнотності існування людей), планетизація (перетворення людства в надорганізм) і, нарешті, аморизація, або злиття в точці Омега Любові абсолютної й особистої, Людини та Христа".

Людина, на думку П. Тейяра де Шардена, увійшла у світ нечутно, непомітно. З усіх революцій, котрі пережила наша Земля, найдивнішою і найвеличнішою було виникнення психозою — ери людського Розуму. Ймовірному космічному спостерігачеві, наприклад, марсіанину, зауважував філософ у праці "Феномен Людини", "першою особливістю нашої планети видалася б не синь її морів чи зелень її лісів, а фосфоресценція думки". Тому закономірно, що початок формування Ноосфери науковець пов'язував із першими кроками антропогенезу, з виділенням гомінід із тваринного царства. Тому для П. Тейяра де Шардена антропогенез і Ноосферогенез практично збігаються.

В. Вернадський реалізував інший підхід до Ноосфери, основу якого становлять такі фундаментальні припущення:

- життя є феноменом космічним, а не суто земним;
- формою існування земного життя є біосфера;
- Людина є закономірним і необхідним породженням земного життя;
- жива речовина (у тому числі Людина) здатна визначати перебіг і спрямованість геологічних та космогенетичних процесів¹¹.

За В. Вернадським, еволюційний процес набув особливого геологічного значення, оскільки створює нову геологічну силу — наукову думку соціального людства: "Ми саме переживаємо її яскраве входження в геологічну історію планети, — наголошував учений. — В останні тисячоліття спостерігається інтенсивне зростання впливу однієї живої речовини — цивілізованого

⁹ Вернадський В. И. Биосфера. Москва : Мысль, 1967. 376 с.

¹⁰ Там само.

¹¹ Крисаченко В. Стратегія виживання виду Homo sapiens. Філософська і соціологічна думка. 1992. № 10. С. 10—50.

людства — на зміну біосфери. Під впливом наукової думки та стану людської праці біосфера переходить до нового стану — у Ноосферу¹².

Отже, у генезисі людства простежуємо не лише природну закономірність, а й природний смисл, що полягає в кардинальному посиленні впорядкованості світу. Наразі можна з певністю вести мову про те, що Ноосфері, за В. Вернадським, ще належить реалізуватися, принаймні нині виразні лише окремі з її елементів. Водночас спрощенням було б приписувати вченому погляд на Ноосферу як на нездійснений, ідеальний стан. Ні, Ноосфера — це процес трансформації біосфери, перехід її в якісно інший стан, котрий, зрозуміло, не може відбутися раптово, а може й не відбутися взагалі. В. Вернадський зазначав: "Можна вважати, що в межах 5—7 тис. років, дедалі зростаючи в темпах, відбувається безперервне створення Ноосфери та міцно — в основному без руху назад, але із зупинками, які стають дедалі меншими — відбувається зростання культурної біогеохімічної енергії людства"¹³.

Ноосфера — це царство Розуму. У такому контексті її розглядав В. Вернадський, вона суголосна з тисячолітніми пошуками "ідеального суспільства", мріями про "золоте століття" в історії людства. Але це не стан, а процес творення, тому Ноосферу можна й треба будувати вже нині. Науковець постійно наголошував, що для зміцнення Ноосфери важлива не лише наукова робота, створення нових центрів пізнання, енергійне поширення та поглиблення народної освіти, а й формування демократичних і соціальних організацій людей, тобто проведення роботи, яку не обмежують ані національні, ані державні кордони, — **роботи з досягнення всепланетного єднання людей**.

Слід наголосити, що для В. Вернадського Ноосфера постає і як окреме природне тіло, і як особливий стан біосфери. Це означає, що поза біосферою мрії про Ноосферу є абсурдними, а тому стійкий розвиток людства може відбуватися лише за умови збереження ідентичності біосфери.

(Далі буде)

Надійшла до редакції 20 жовтня 2023 року

КНИГОЗНАВСТВО. ВИДАВНИЧА СПРАВА

УДК 347.781.031:347.121.2](477)(045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2023.10(327).9-19

Михайло Онищук,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач відділу моніторингу ЗМІ Книжкової палати України,
e-mail: zmi@ukrbook.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-002-1340-1538>

Лариса Татарінова,
старша наукова співробітниця
відділу моніторингу ЗМІ Книжкової палати України,
e-mail: larysa@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-002-7950-7773>

Авторське право: боротьба з піратством і плагіатом у цифрову добу (морально-психологічний аспект)

У статті розглянуто особливості дотримання законодавства у сфері авторського права у цифрову добу. Зауважено, що в інтернет-мережі з'являється дедалі більше сторінок із вільним доступом до творів, авторські та майнові права на які належать видавцям чи окремим авторам. Практика використання безоплатного вмісту у видавничому світі набула поширення задовго до цифрової революції, зокрема й до появи інтернету.

Акцентовано на головній проблемі, з якою сьогодні стикається видавничий сектор: піратський вміст і продукти створюють пряму конкуренцію видавництву та гальмують розвиток інтелектуальної власності. Підсумовано, що рівень піратства у видавничій галузі відчутно зріс упродовж останніх чотирьох років, особливо після перших карантинів пандемії COVID-2019. Станом на травень 2020 р. піратство у видавничій сфері перевищувало кіноіндустрію та стало другим за обсягом медіасектором цифрового піратства після телебачення.

¹² Вернадский В. И. Биосфера. Москва : Мысль, 1967. 376 с.

¹³ Там само.

Наголошено, що пошук ефективних методів боротьби з онлайн-піратством електронних книг і плагіатом є нагальною проблемою, від розв'язання якої залежить існування авторства як професії, глобальний розвиток культури та розквіт однієї з головних галузей креативної економіки країн світу — видавничої індустрії.

Ключові слова: авторське право; майнові права; плагіат; інтелектуальна власність; піратський вміст; піратство у видавничій сфері; корупція; несанкціоноване розповсюдження; торент-завантаження; захист авторських прав у цифрову добу

Постановка проблеми. Щороку видавнича індустрія втрачає сотні мільйонів доларів через піратство, а автори — дохід від роялті¹. Є чітка кореляція між падінням прибутку від праці автора та зростанням піратських онлайн-каналів, які поширюють і продають нелегальні копії електронних книг та інші інформаційні продукти. Ставки ще вищі для авторів-самовидавців, які поширюють свої твори переважно або виключно в інтернеті. В основі систематизації комплексу прав, що їх охоплює поняття "авторське право", лежить поділ на *майнові* та *немайнові*. Ці два види прав відрізняються один від одного тим, що майнові права автор може передати третій особі, а немайнові — є його невід'ємними правами, а отже не можуть бути передані будь-кому іншому.

Проблема захисту інтелектуальної власності, а по суті, проблема створення умов для розвитку інтелектуальних здібностей людини, надзвичайно актуальна для українського суспільства. Від порушення права інтелектуальної власності до незаконного використання матеріальної — один крок. Корупція, хабарництво, крадіжки, зловживання владою сьогодні стали проблемою виживання української нації в умовах війни. Світова спільнота, яка в такий складний час надає суттєву матеріальну і військову допомогу нашій державі, не може погодитися з тим, щоб Україна й надалі залишалася корумпованою державою, а гроші платників податків багатьох країн розкрадалися.

Пошук рішення та запровадження дієвих форм, способів і методів захисту авторського права, інтелектуальної власності й майнових прав усіх творців, які беруть участь у видавничому процесі, є нагальною потребою для України. В сучасних умовах захист інтелектуальної власності має сприяти розв'язанню проблеми захисту й матеріальної власності. Авторське право, як і право на приватну власність має бути кардинально переглянуто та адаптовано до сучасних умов.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що в Україні досліджувалися проблеми авторського права та захисту інтелектуальної власності.

¹ Будь-який платіж, отриманий як винагорода за використання або за надання права на використання об'єкта права інтелектуальної власності.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського щомісяця видає інформаційно-аналітичний дайджест, в якому розглядаються проблеми інтелектуальної власності [1].

У 2018 р. BBC News Україна присвятила значеній проблемі оглядову статтю, в якій йшлося про те, що через звинувачення у плагіаті пішов у відставку президент Угорщини, залишився без роботи міністр оборони Німеччини, звільнився головний рабин Франції [2].

Плагіат і піратство стали однією з найвиразніших ознак корумпованості українського суспільства, на чому наголошено у статті В. Іваненка [3].

Поняття, види та причини плагіату, правові, морально-етичні проблеми, регулювання плагіату, особливості журналістської діяльності в інтернет-медіа викладено у статті О. Кузнецової [4].

Проблеми авторського права досліджено в підручниках і навчальних посібниках В. Семківа, Р. Шандра, С. Бондаренка, Т. Вахонєвої, у багатьох навчально-методичних виданнях і наукових публікаціях [5].

Водночас, на наш погляд, в Україні бракує матеріалів, в яких проблему піратства та плагіату було б розглянуто в аспекті морально-психологічного сприйняття суспільством цих негативних явищ, його реакції, ухвалення рішень найвищими органами влади щодо фактів плагіату, а проблему авторського права — у контексті корупції, хабарництва, крадіжок, зловживання владою тощо.

Під час дослідження автори статті спиралися на потужну вітчизняну законодавчу базу у сфері авторського права та проблем інтелектуальної власності. Це Закон України "Про авторське право і суміжні права"; загальне законодавство України у сфері інтелектуальної власності; спеціальне законодавство України у сфері авторського права та суміжних прав; міжнародні нормативно-правові акти у сфері інтелектуальної власності, а також Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності" [6].

Інформаційною базою дослідження також слугували статистичні матеріали та доповіді Міжнародної асоціації видавців (ІРА), дослідження Асоціації американських видавців (ААР),

компанії Muso, що опікується проблемами захисту від піратства, звіти дослідницького ресурсу Statista, матеріали наукових конференцій, попередні дослідження авторів, довідкова та реферативна література з порушеної проблематики.

Мета статті — дослідити аспекти дотримання законодавства у сфері авторського права у цифрову добу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблеми, пов'язані з виникненням, становленням, розвитком і захистом авторського права та інтелектуальної власності у світі, надзвичайно складні й багатогранні. Вони перебувають на стику таких понять, як право, мораль, психологія, економіка, етика, журналістика, політологія тощо, а також потребують ґрунтовного вивчення, врахування особливостей історичного розвитку певної нації чи спільноти. Кожна країна може стати об'єктом окремого наукового дослідження з цих проблем. Моральність і людський інтелект, як переконує розвиток суспільства, сьогодні є головними чинниками цивілізаційного поступу. Створення сприятливих умов для ефективної реалізації авторського права та захисту інтелектуальної власності становить головне завдання для забезпечення прогресивного розвитку всіх сфер життя й діяльності людини.

Авторське право — це галузь цивільного права та права інтелектуальної власності, що регулює відносини, які виникають у зв'язку зі створенням і використанням творів науки, літератури і мистецтва, захищає особисті (немайнові) і майнові права авторів та їхніх правонаступників [7].

Термін "авторське право", або копірайт (copyright), буквально перекладається як "право копіювати". Це одна зі сфер інтелектуальної власності, що охоплює торгові марки, патенти та комерційну таємницю. Сьогодні авторське право фактично поширюється на будь-які результати творчої діяльності, зокрема й комп'ютерні програми, бази даних, фільми, фотографії та скульптури, архітектурні проєкти, рекламні проєкти, карти й технічні креслення.

Порушення авторського права (контрафакція; піратство, якщо йдеться про порушення майнових авторських прав) — дії, спрямовані на протиправне використання об'єктів права інтелектуальної власності, що належать іншим особам, умисно вчинені особою, яка розуміє протизаконний характер цих дій.

Плагиат, згідно зі ст. 50 Закону України "Про авторське право і суміжні права", — це "оприлюднення (опублікування) повністю або частково чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору" [8].

Плагиат — це привласнення авторства, використання чужого твору без посилання на автора, недобросовісне запозичення фрагментів творів, що належать іншому автору [9].

Передумови захисту авторського права знаходимо вже у Біблії. Разом із законодавством релігійно-обрядового характеру Біблія засвідчує кількатисячолітній розвиток правничої ідеології та містить юридичні настанови цілком матеріального світу. Однією з юридичних норм Біблії можна вважати Божу заповідь "Не вкради" (Повторення Закону 5:19, Вихід 20:15). Слід звернути увагу на те, що ця заповідь поширюється не тільки на матеріальні речі, а й на речі нематеріального світу. Красти — це не давати іншим те, що по праву їм належить: позбавляти заробітку, приховувати прибуток, відмовляти у визнанні, забирати час, порушувати інші права [10].

Міжнародну співпрацю у сфері охорони та захисту авторського права було започатковано ще в середині XIX ст. на основі укладання двосторонніх угод. Кожна країна має власне внутрішнє законодавство щодо авторського права, яке поширюється на її громадян, а також на процедуру використання іноземного вмісту у своїй країні. Це дає змогу творцям і власникам вмісту в усьому світі та громадянам багатьох країн користуватися захистом авторських прав в інших державах.

Серед прав, які власники авторських прав мають на свої твори, є виключне право відтворювати, розповсюджувати та — щодо певних творів — публічно виконувати чи демонструвати твір. Права, які регулює ЗУ "Про авторське право і суміжні права", дають змогу власникам авторських прав контролювати використання своїх творів, а також отримувати грошову чи іншу вигоду від використання своїх творів.

Авторське право також захищає права на посилання та цілісність для авторів творів візуального мистецтва.

Інтелектуальна власність — комплекс прав на результати розумової діяльності людини в науковій, художній, виробничий та інших сферах, які є об'єктом цивільно-правових відносин у частині права кожного володіти, користуватися й розпоряджатися результатами власної інтелектуальної, творчої діяльності [11].

Боротьба з піратством — це запобігання будь-якому несанкціонованому розповсюдженню, викраденню, відтворенню, копіюванню, виконанню, зберіганню та продажу або іншому використанню інтелектуальної власності, захищеної законом про авторське право.

Основними проблемами, що перешкоджають ефективній боротьбі з піратством і плагіатом в Україні, на наш погляд, є психологічні й ментальні особливості нашої нації, нехтування законами й принципами моралі, недосконалість категоріального апарату, брак політичної волі української еліти сформулювати та впровадити в життя національну концепцію розвитку нашої держави в сучасному світі.

Ці проблеми притаманні не лише Україні й виникли дуже давно. Наприклад, одну з найперших судових справ щодо порушення авторських прав було розглянуто близько 600 р. н. е. в Ірландії за фактом незаконного копіювання рукопису під назвою *The Cathach*. Через цю справу навіть точилася війна, тому піратство, особливо у видавничій галузі, має давню історію [12].

Використання безоплатного вмісту у видавничому світі є практикою, що набула поширення задовго до цифрової революції, зокрема й до появи інтернету. Найпростіший і найтрадиційніший спосіб — посторінково копіювати вміст книги з допомогою технічних пристроїв. Однак ще до появи фотокопіювальних машин є задокументовані випадки, коли книги копіювали від руки, а згодом — з використанням друкарської машинки.

Головна проблема, з якою сьогодні стикається видавничий сектор, полягає в тому, що піратський вміст і продукти створюють йому пряму конкуренцію [13]. Важко точно підрахувати, скільки доходів видавці та автори втрачають через інтернет-піратів. Згідно з інформацією Асоціації американських видавців, у США видавці всіх категорій щорічно зазнають збитків від піратства на суму від 80 до 100 млн дол. І ця оцінка, найімовірніше, занадто занижена. Лише цього року Muso, одна з багатьох компаній із захисту від піратства, видалила понад 580 тис. незаконних файлів, захищаючи права клієнтів-видавців. "Навіть за низької оцінки, маємо не менше 100 завантажень на файл, мабуть, середній файл завантажують 300 разів — це потенційно майже 60 мільйонів завантажень", — констатує менеджер компанії К. Андерсон [14].

Завдяки вільному доступу до несанкціонованих джерел стало надто просто ділитися матеріалом, захищеним авторським правом, без згоди власника, а видавці мають проблеми із захистом інтелектуальної власності. Це призводить до суттєвих збитків як для видавців, так і для авторів, спричиняє морально-психологічні травми. Втрати доходів від піратства для видавничої галузі є надзвичайно великими.

Як неавторизовані цифрові копії книг потрапляють у спільний доступ? Наприклад, до того, як ресурс Pottermore розпочав випускати електронні версії книг Дж. Ролінг про Гаррі Поттера, пірати відривали корінці та сканували сторінки, щоб створювати PDF-файли, а потім публікували їх в інтернеті.

Загалом є три найпоширеніші методи завантаження піратського цифрового контенту: одноранговий обмін файлами, або "торент-завантаження", через такі відомі американські сайти, як *The Pirate Bay*, *Kickass Torrents* і *Torrentz*; "кіберблокери" хмарних сховищ, як-от *MEGA share* і *TUEBL* (*The Ultimate EBook Library*); сайти для онлайн-читання на кшталт *OnRead.com*. Онлайн-сховище дешеве, до нього легко отримати доступ, а швидкість інтернету настільки висока, що можна читати навіть на мобільних пристроях.

Іншою перевагою нелегальних завантажень є простота їх використання, коли читачам не потрібно вводити номер кредитної чи бібліотечної картки. Одне натискання миші — і продукт миттєво доступний для читання, тоді як юридично захищені еквіваленти часто є громіздкими та незручними. Вважаємо, що розвиток послуг у книжковій галузі подібно до сервісу *Netflix*, тобто через підписку, може протидіяти цьому явищу.

Дієвим методом також є зняття блокувань із керування цифровими правами (*Digital Rights Management, DRM*) в електронних галереях та інших електронних копіях.

Як боротися з книжковим піратством у видавничому середовищі? Наприклад, у США ці завдання вирішує Гільдія авторів — найстарша та найбільша професійна організація письменників, яка обстоює свободу слова, захист авторських прав і пропонує комплексне розв'язання проблеми інтернет-піратства, що допомагає захистити творчий ринок, не перешкоджаючи цифровим інноваціям.

Гільдія авторів вважає, що пошук ефективного рішення для запобігання онлайн-піратству електронних книг є нагальною потребою для виживання авторства як професії та для розквіту різноманітної та яскравої літературної культури. Щоб здолати ці проблеми, Гільдія авторів активно працює в кількох напрямках, зокрема:

1. *Лобіює посилення законів і законодавчих реформ для боротьби з піратством.* Протягом багатьох років організація наполягала на реформуванні Закону США "Про захист авторських прав у цифрову епоху" (*Digital Millennium*

Copyright Act, DMCA), щоб вимагати від інтернет-платформ і служб знаходити, видаляти та не зберігати піратський вміст. У червні 2020 р. Гільдія дала свідчення Комітету з інтелектуальної власності Сенату США щодо шкідливого впливу піратства на авторів і подала список запропонованих змін до DMCA.

2. Підтримує розширення ролі федеральних правоохоронних органів у боротьбі зі злочинними порушеннями авторського права та виділенням фінансових ресурсів спеціально для розслідування й судового переслідування злочинних мереж книжкового піратства.

3. Бере участь у цивільних судових процесах проти відомих піратських мереж. Наприклад, організація сприяла поданню позову проти Kiss Library, злочинної піратської мережі, яка продає електронні книги через вебсайти, створені начебто як законні магазини електронних книг, що призвело до закриття сайту та арешту його активів.

4. Передає скарги щодо піратських груп і вебсайтів до юридичних відділів пошукових систем, сайтів соціальних мереж та інших онлайн-платформ, якщо вони не вилучають правопорушні матеріали або не забороняють доступ до них, не закривають піратські облікові записи та облікові записи повторних порушників.

5. Проводить вебінари та публікує пости в блогах щодо поширення піратства й заходів, яких автори можуть вжити, аби захистити свою інтелектуальну власність, співпрацює з іншими письменницькими організаціями, торговими групами та видавцями у сфері розроблення стратегій і рішень [15].

З розвитком цифрових технологій книговидання зазнало значних змін. Попри те, що сучасні технологічні можливості зробили літературу доступнішою, вони зумовили й розквіт піратства. У видавничій галузі це явище набуло помітного розвитку упродовж останніх чотирьох років, причому значний сплеск відбувся після перших карантинів пандемії COVID-2019. Зокрема, у травні 2020 р. піратство у книговидавничій галузі переважало показники кіноіндустрії та стало другим за обсягом медіасектором цифрового піратства після телебачення.

Нині явище піратства поширене не лише у видавничій сфері, а охопило й галузь патентів, брендів, торгових марок, товарних знаків тощо. "...У 2020 році загальна вартість контрафактної продукції, що продається у всьому світі, перевищила 1,8 трильйона доларів... За даними MarkMonitor, зараз 47% брендів втрачають про-

дажі через підробку. З них кожен третій повідомив про падіння доходу на 10% і більше. Дослідження MarkMonitor також показало, що 58% опитаних компаній бачать лише погіршення ситуації протягом наступних п'яти років, оскільки фальсифікатори стають все більш витонченими, а криза вартості життя переконує більше споживачів шукати дешевші варіанти. Однак MarkMonitor також виявив, що падіння доходів від продажів, яке мають гарантувати виробники одягу, є не лише результатом навмисних покупок підробок. Те саме дослідження показало, що 45% споживачів у Великобританії, США, Франції, Німеччині та Італії дедалі більше стурбовані тим, що вони ненавмисно купують підробку..." [16, с. 2].

Боротьба з піратством у видавничій справі, як переконує світовий досвід, потребує чимало зусиль на різних рівнях, насамперед законодавчому. Через поширення несанкціонованих копій творів в інтернеті автори потребують допомоги, оскільки стурбовані тим, що видавці не в змозі захистити їхні права. Проте й великі видавництва стикаються із зазначеними проблемами, особливо враховуючи обсяги книг, які вони випускають, а незалежним видавцям бракує ресурсів чи знань, щоб самостійно розв'язати це питання. Надійні, законодавчо підтримані методи боротьби з піратством дедалі частіше розглядають як додаткові важелі захисту для видавця.

Окрім таких технологічних рішень, як керування цифровими правами (DRM) [17], є чимало простих і частково безоплатних способів запобігти цифровому піратству. Окремі з них передбачають використання сповіщень Google, участь в онлайн-форумах, публікацію повідомлень DMCA та використання служб боротьби з піратством.

1. Сповіщення Google — безоплатна служба, що дає змогу відстежувати згадки в інтернеті імені чи твору автора. Власник прав отримує сповіщення електронною поштою, коли його контент з'являється на неавторизованих сайтах і можете швидко вжити заходів із його видалення.

2. Приєднання до форумів. Багато онлайн-форумів і спільнот присвячено боротьбі з цифровим піратством. Авторі діляться досвідом, порадами та стратегіями протидії незаконному використанню творів, а також створюють мережу підтримки один одного.

3. Надсилання повідомлень DMCA. Закон США "Про захист авторських прав у цифрову епоху" (DMCA) дає авторові право вимагати видалення піратського вмісту з вебсайтів чи резуль-

татів пошуку. Згідно з положеннями закону видавці та автори можуть надсилати сповіщення про видалення на піратські вебсайти чи пошукові системи, у яких розміщено правопорушні матеріали чи посилання на них.

4. *Антипіратські послуги.* Постачальники можуть сканувати інтернет-ресурси та надсилати повідомлення про видалення. Доступні платні послуги, які допоможуть захистити авторський твір від піратства, наявні й безоплатні варіанти [18].

Приклади боротьби з піратством і плагіатом в Україні. У вітчизняному сегменті інтернет-мережі щодня з'являються сайти з творами, права на які належать видавцям чи окремим авторам. Проте найактуальнішою є проблема появи піратських сайтів серед ресурсів із підручниками. Щоб знайти потрібну книгу, достатньо лише скористатися пошуковиком, який надасть посилання на десятки інтернет-сайтів із несанкціонованим вмістом, на кшталт Pidru4niki, GDZ4YOU, 4book.org, shkola.in.ua тощо. Власники піратських ресурсів позиціонують себе волонтерами, які піклуються про суспільне благо, надаючи вільний доступ до знань, але насправді поширюють контрафактний вміст і непогано заробляють на рекламі, яку розміщують на сайті.

Користуючись безкарністю, сайти з несанкціонованим контентом завдають збитків видавцям електронних книг, порушують принципи здорової конкуренції на видавничому ринку та гальмують розвиток цифрового книговидання в Україні.

Боротьба з піратством потребує нагальних систематичних заходів, хоча вже маємо поодинокі позитивні приклади, коли за судовим рішенням видавці змусили піратів видалити несанкціонований вміст і сплатити великий штраф. Одним із них є мирова угода, яку 06.11.2019 затвердив Київський апеляційний суд у справі між видавцем (ТОВ "Учбово-видавничий центр "Школяр") і громадянином (власником піратського сайту): відповідач був зобов'язаний не відтворювати та не розповсюджувати 8 підручників, майнові права на які належать видавництву, та сплатити 250 тис. грн штрафу [19].

Проте поодинокі зусилля потребують багато часу, коштів на ведення судового процесу та залучення фахівців.

Спільну основу з піратством має плагіат. Запозичення ідеї без згоди автора створює значні проблеми і в науковій сфері. Відомі численні факти, коли плагіат виявляють у

дисертаційних дослідженнях, бакалаврських і магістерських роботах, наукових пошуках і відкриттях.

Порівняльний аналіз вітчизняного та закордонного досвіду боротьби з плагіатом доводить, що ця проблема актуальна для кожної країни, але реакція суспільства, дії правоохоронних органів та органів влади — різні. Для порівняння наведемо приклади боротьби з плагіатом у Німеччині та Україні.

Широкий розголос у медіа ФРН дістала так звана "справа Гуттенберга про плагіат", що стосувалася юридичної дисертації колишнього федерального міністра оборони Німеччини Карла-Теодора цу Гуттенберга. Громадськість країни активно публічно обговорювала факт плагіату в лютому 2011 р., що призвело до скасування докторського ступеня та відставки посадовця впродовж двох тижнів у березні того самого року. 27 лютого 2011 р. Німецька рада з питань культури висловила занепокоєння, "що справа Гуттенберга призведе до ще більшого зростання піратства творів, захищених авторським правом в Інтернеті" і розкритикувала тодішню канцлерку за те, що вона підтримує "піратського федерального міністра оборони" [20].

У травні 2011 р. комісія Байройтського університету, на юридичному факультеті якого Гуттенберг здобув докторський ступінь, з'ясувала, що він мав намір ввести її в оману через характер і масштаби плагіату. Прокуратура м. Гофа визнала кримінальні порушення авторських прав у 23 текстових уривках, а в листопаді 2011 р. закрила розслідування за умови виплати 20 тис. євро некомерційній організації [21].

Впливовий західнонімецький журнал Spiegel у статті під заголовком "Справа Гуттенберга про плагіат" наголошував, що Карл-Теодор цу Гуттенберг скопіював десятки уривків інших авторів для докторської дисертації. Спочатку він відкидав цю критику як "незрозумілу", але пізніше був змушений визнати "серйозні помилки" і зрештою пішов у відставку з посади міністра оборони [22].

Якщо німецьке суспільство сколихнулося від повідомлення про випадок із федеральним міністром оборони Гуттенбергом, який завершився відставкою, то в Україні знайшли асиметричне рішення: міністр освіти і науки О. Лісовий, якому теж висунули звинувачення у плагіаті, залишився на посаді, а відтепер кожен науковець може відмовитися від наукового ступеня, якщо у праці буде виявлено плагіат.

Цікавими, на наш погляд, є результати аналізу відгуків українців на статтю журналістки Я. Осадчої "Науковці знайшли нові епізоди плагіату у дисертації міністра Лісового", опубліковану в "Українській правді" 28.03.2023. Авторка констатує, що науковці виявили нові епізоди плагіату в дисертації міністра освіти і науки України, наводить певні висловлювання та позиції, конкретні факти запозичення матеріалів. І що? Коментарі до статті вражають цинізмом... Наприклад: "А наші науковці хоч щось уміють робити, крім того, щоб шукати плагіат? Та й науковцями вони ставали так само. Хто перевіряв їхні роботи? Що зробили вони для науки?"; "Ксіва виявилася ненадійною, а тут і механізм з'явився — можна здати без наслідків". Інший "вболівальник за науку" запитує: "Цікаво, чи знаходили ці пошукувачі плагіат у Шмигала і попередників, включно з "професором?" [23].

Коментарі зайві. Нагадаємо, що колишнього міністра освіти і науки С. Шкарлета також звинувачували у плагіаті, він неодноразово ставав лауреатом премій "Академічна негідність", "Плагіатор року" тощо. Велика кількість освітян позитивно сприйняли відставку С. Шкарлета та пов'язували з цим надії на позитивні зміни в галузі.

Міністерство освіти і науки своєю "інноваційною діяльністю" й раніше буквально блокувало підготовку професорсько-викладацького складу закладів вищої освіти до нового навчального року. Зокрема, напередодні початку навчання Міністерство надсилає вишам методичні й інші рекомендації, які полягають в тому, щоб повністю переробити всі плани, програми, навчально-методичні матеріали лише за формальними ознаками: поміняти місцями графі планів і програм, врахувати певну особливість поточного моменту тощо. Перероблення величезного масиву теоретично-навчальної бази за формальними ознаками настільки завантажує професорсько-викладацький склад, що зовсім не залишає часу на відпустку й підготовку до нового навчального року, а на наукові дослідження й поготів. А проведення наукових досліджень — це норма для американських і західноєвропейських університетів, головний сенс їх існування та діяльності.

Кандидатуру нового міністра О. Лісового парламент підтримав конституційною більшістю голосів. Сподіваємось, що новий міністр освіти і науки України дотримає своєї обіцянки: "Триматися за формальні для себе статуси не збираюся. Набагато важливіші реальні справи та дії".

Як сказали б сьогодні давні греки, "сучасна дійсність ніщо у порівнянні з віртуальною реальністю". Виникають численні запитання: чи справді настільки хворе наше суспільство, якщо в ньому відбуваються такі явища?; чи це стосується тільки галузі освіти та науки, окремих особистостей?; яка межа толерантності українців до порушення чужих прав та присвоєння чужої власності?; як довго авторське право й інтелектуальна власність, так само як корупція, хабарництво й крадіжки, становитимуть привілей купки жалюгідних злиднів? На жаль, запитань більше, ніж відповідей. І ми ще довго ходитимемо замкненим колом, якщо нехтуватимемо нормами честі, совісті й моралі.

Порівняння наведених прикладів, а саме громадське обговорення у ФРН та Україні можливого плагіату високопосадовців, свідчить про контраст морально-психологічного сприйняття суспільством однієї і тієї самої проблеми. Якщо в Німеччині дискусії з цього питання точилися фахово, без емоцій і впродовж двох тижнів було ухвалено рішення про відставку з посади федерального міністра оборони Гуттенберга, то в Україні соціальні мережі були заповнені протилежними емоціями, атаками на науковців, образами тощо. І було знайдено асиметричне рішення — міністр залишився на посаді! Більше того, відповідні зміни внесено Постановою Кабміну від 19.05.2023 № 502. Зокрема, Порядок присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затверджений постановою Кабміну від 17.11.2021 № 1197 доповнено розділом "Добровільна відмова від наукового ступеня". Отже, було ухвалено рішення про те, що особа, яка має науковий ступінь доктора філософії чи доктора наук, може добровільно відмовитися від нього, подавши до МОН заяву в довільній формі, засвідчену нотаріально [24].

Помилятись можемо і ми, автори цієї публікації, можливо і ви, шановні читачі, небайдужі до цих проблем. Не помиляється той, наголошує народна мудрість, хто нічого не робить. Ми не судові експерти за спеціальністю 13.1.1. "Дослідження, пов'язані з літературними та художніми творами та інші". Головним мотивом пропонованої статті є роздуми про те, як громадяни сприймають факти нехтування нормами законів, принципами моралі, дотримання стандартів розвитку суспільства і реагують на них. А залежно від цього, на наш погляд, і вирішуватимуться проблеми боротьби з піратством і плагіатом у цифрову добу.

У нашій країні є сили, які справедливо й критично оцінюють факти недобросовісної конкуренції у сфері інтелектуальної власності. Для колективної системної суспільної боротьби з піратством Українська асоціація видавців і книгорозповсюджувачів запропонувала створити на базі Міністерства культури та інформаційної політики України міжвідомчу групу з подолання піратства у видавничій сфері. Фахівці асоціації розробили проекти змін до законів України "Про захист прав споживачів" та "Про авторське право і суміжні права", в яких передбачено жорсткіші норми покарання за виготовлення та розповсюдження піратської продукції.

Головні завдання групи, яка має складатися з представників Асоціації, працівників Міністерства культури та інформаційної політики, МВС, прокуратури та фіскальних служб, передбачено в проекті: перевірка вебсайтів і полиць книгарень щодо контрафакту, формування та оприлюднення "чорних списків" піратів, підготовка звернення до правоохоронних органів у разі виявлення прав порушення інтелектуальної власності, а також проектів змін і доповнень до чинних законів тощо [25].

Це та сама діяльність, яку від 1912 р. проводить Гільдія авторів США. Організація набула значного досвіду у сфері захисту авторського права. Вивчення та впровадження практичних заходів зарубіжних країн у боротьбі проти піратства та плагіату сприяли б швидшому та ефективнішому вирішенню цієї проблеми в Україні.

Висновки. Питання захисту авторського права в контексті боротьби з піратством і плагіатом у цифрову добу надзвичайно складні й багатогранні. Вони потребують глибокого та системного наукового осмислення, практичної реалізації й удосконалення законодавчої бази, залучення громадської думки, врахування морально-психологічного аспекту.

Піратство у видавничій сфері — проблема не нова, але у цифрову добу вона виявилася найбільш масштабною та системною. Головна загроза піратства полягає в тому, що контрафактний вміст створює пряму конкуренцію книговидавничій діяльності, що ґрунтується на законодавчій базі. Щороку навіть найвідоміші видавництва світу втрачають сотні мільйонів доларів від реалізації піратських копій, а автори — дохід від роялті. Є чітка кореляція між падінням прибутку від праці автора та зростанням піратських онлайн-каналів, створених для поширення та продажу нелегальних копій електронних книг. Ставки ще вищі для авторів-само-

видавців, які поширюють свої твори переважно або виключно в інтернеті.

Доступність несанкціонованих джерел суттєво спрощує шляхи поширення творів, захищених авторським правом, без згоди власника, натомість видавцям ускладнює захист своєї інтелектуальної власності.

Пошук ефективних рішень і методів боротьби з піратством є нагальним завданням для виживання авторства як професії, насичення ринку різноманітною літературою та для розквіту культури загалом. Одним із дієвих напрямів є посилення законів та їх правозастосування, надсилання скарг на інтернет-платформи у відповідні служби чи органи захисту правопорядку.

Окрім технологічних рішень, як-от керування цифровими правами (DRM), є багато простих і безоплатних способів протидії цифровому піратству. Окремі з цих методів передбачають використання сповіщень Google, участь в онлайн-форумах, публікацію повідомлень DMCA та використання інтернет-служб із боротьби з піратством.

Протистояння піратству та його викоренення потребує негайних системних дій. Одним із ефективних заходів вважаємо ініціативу Української асоціації видавців і книгорозповсюджувачів, члени якої запропонували створити на базі Міністерства культури та інформаційної політики України міжвідомчу групу з подолання піратства у видавничій сфері. Але, на жаль, ця ініціатива поки що не знайшла підтримки у високих коридорах влади.

Попередній аналіз свідчить, що загалом в Україні сформовано потужну законодавчу базу, створено відповідні державні структури й громадські організації. Водночас не всі вони сумлінно виконують свої завдання й функції, як, власне, "недопрацьовують" й органи судової системи: НАБУ, САП, Генеральна прокуратура. Відвертий цинізм окремих політиків і державних діячів, підміна вікових традицій та звичаїв українського народу сьогодні викликає у простих людей справедливе запитання: "Де та межа, за якою буде покладено край зловживанням совістю, гідністю та порядністю людини і що для цього слід зробити?"

Фахівці у сфері авторського права слушно зауважують, що разом із дотриманням букви закону, важливу роль у розв'язанні порушених проблем відіграють норми моралі та журналістської етики, адже нині не вистачає методологічної культури: етичної та правової — через брак фахової журналістської освіти й високої мораль-

ної традиції в інтернет-журналістів. Причини цього явища не тільки особистісні, журналістські, редакційні, а й соціальні, морально-психологічні.

*Я кличу смерть — дивитися набридло
На жєбри і приниженнє чеснот,
На безтурботнє і вельможнє бидло,
На правоту, що їй затисли рот,
На честь фальшиву, на дівочу вроду
Поганьблену, на зраду в пишноті,*

*На правду, що підлоті навдогону
В бруд обертає почуття святі,
І на мистецтво під п'ятою влади,
І на талант під наглядом штика,
І на порядність, що безбожно краде,
І на добро, що в зла за служника!
Я від всього цього помер би нині,
Та як тебе лишити в самотині?*

(66-й сонет В. Шекспіра
в перекладі Д. Павличка).

Список бібліографічних посилань

1. Актуальні проблеми інтелектуальної власності в інформаційній сфері : інформаційно-аналітичний дайджест. 9.10.2023. *Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ : вебсайт*. URL: https://nbuviar.gov.ua/images/informaciyni_vidanya/akt_problem_intelekt_vlasnosti/2023_Aktualni_problemu_no07.pdf.
2. Гучні історії з плагіатом в Україні: від Vogue до Литвина. 1.11.2018. *BBC news Україна : вебсайт*. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/features-46063436>.
3. Плагіат і піратство як проблема українського суспільства. 24.03.2019. *Др. Володимир Іваненко : вебсайт*. URL: <https://volodymyrivanenko.com/2019/03/24/плагіат-і-піратство-як-проблема-україни>.
4. Кузнецова О. Плагіат в Інтернет-ЗМІ України: правове регулювання. 11.11.2009. *Медіакритика : вебсайт*. URL: <https://www.mediakrytyka.info/novi-tehnologii-media/plahiat-v-internet-zmi-ukrayiny-pravove-rehulyuvannya.html>.
5. Семків В. О., Шандра Р. С. Інтелектуальна власність : підруч. для студ. неюридичних факультетів. Львів : Галицький друкар, 2015. 280 с.; Бондаренко С. В. Авторське право та суміжні права. Київ : Ін-т інтел. власн. і права, 2008. 288 с.; Вахонєва Т. М. Авторське право і суміжні права в Україні : навч. посіб. Київ : Дакор, 2019. 2-ге вид., перероб. і доп. 576 с.
6. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII. *Верховна Рада України : вебсайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3792-12#Text>; Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності : Закон України від 20.03.2023 № 2974-IX. *Верховна Рада України : вебсайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2974-20#Text>.
7. Авторське право. *Велика українська енциклопедія : вебсайт*. URL: vue.gov.ua.
8. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII. *Верховна Рада України : вебсайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3792-12#Text>.
9. Плагіат, піратство, контрафакт: спільне та відмінності. *Копірайт. Правничий дім : вебсайт*. URL: <https://kopirait.com.ua/plagiat-piratstvo-kontrafakt-spilne-ta-vidminnosti/>.
10. Зародження охорони прав інтелектуальної власності у світі. *Віртуальний бібліограф. ХОУНБ ім. О. Гончара : вебсайт*. URL: <https://biblio.lib.kherson.ua/istoriya-stanovlennya-avtorskogo-prava-u-sviti-ta-v-ukraini.htm>.
11. Вахонєва Т. М. Інтелектуальна власність. 29.03.2021. *Велика українська енциклопедія : вебсайт*. URL: https://vue.gov.ua/Інтелектуальна_власність.
12. How to combat book piracy in the publishing landscape. 29.03.2021. *Ingram Book Group LLC : website*. URL: <https://www.ingramcontent.com/publishers-blog/how-to-combat-book-piracy-in-the-publishing-landscape>.
13. How does piracy affect the publishing industry? *Red Points : website*. URL: <https://www.redpoints.com/blog/do-you-know-how-piracy-is-affecting-the-publishing-industry/>.
14. What YA Publishers and Authors Cando to Fight E-Book Piracy. 18.07.2014. *Publishers Weekly : website*. URL: <https://www.publishersweekly.com/pw/by-topic/childrens/childrens-industry-news/article/63357-the-piracy-problem.html>.
15. Piracy. *The Authors Guild : website*. URL: <https://authorsguild.org/advocacy/piracy/>.
16. Актуальні проблеми інтелектуальної власності в інформаційній сфері : інформаційно-аналітичний дайджест. 2023. № 7 (липень). С. 2. *Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ : вебсайт*. URL: https://nbuviar.gov.ua/images/informaciyni_vidanya/akt_problem_intelekt_vlasnosti/2023_Aktualni_problemu_no07.pdf.
17. Керування цифровими правами (DRM). *Вікіпедія : вебсайт*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Керування_цифровими_правами.
18. Як налаштувати сповіщення. URL: <https://support.google.com/websearch/answer/4815696?hl=uk>; Міжнародний форум по боротьбі з підробками та піратством. URL: https://www.chernihiv-oblast.gov.ua/news/1936/mizhnarodniy_orum_po_borotbi_z_pidrobkami_ta_piratstvom; Повідомлення DMCA. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Digital_Millennium_Copyright_Act; Все про Netflix. Що це за додаток і чи варто його купувати? URL: <https://smartik.kiev.ua/vse-pro-netflix-shcho-tse-za-dodatok-i-chy-var-to-joho-kupuvaty/>.

19. Видавець атакує і виграє: захист авторських прав у мережі Інтернет. 6.01.2022. *УАБК : вебсайт*. URL: <http://www.upba.org.ua/index.php/uk/vydavnytstva/item/379-zakhyst-avtorskykh-prav-u-merezhi-internet-vydavets-atakuie-i-vyhraie>.
20. Plagiatsaffäre Gutenberg. *Wikipedia : website*. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Plagiatsaff%C3%A4re_Gutenberg.
21. Карл-Теодор цу Гуттенберг. *Вікіпедія : вебсайт*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Карл-Теодор_цу_Гуттенберг.
22. Guttenbergs Plagiatsaffäre. *Spiegel Thema : website*. URL: <https://www.spiegel.de/thema/wissenschaftsplagiate>.
23. Науковці знайшли нові епізоди плагіату у дисертації міністра Лісового. ФОТО. 28.03.23. *Українська правда. Життя : вебсайт*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/03/28/253570/>.
24. Тепер можна добровільно відмовитися від наукового ступеня доктора наук: Уряд вніс зміни. 23.05.23. *Судово-юридична газета : вебсайт*. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/271131-teper-mozhno-dobrovolno-otkazatsya-ot-uchenou-stepeni-doktora-nauk-pravitelstvo-vneslo-izmeneniya>.
25. Про створення міжвідомчої групи з подолання піратства у вітчизняному книговидавстві. 10.03.2021. *УАБК : вебсайт*. URL: <http://www.upba.org.ua/index.php/uk/podii/poddii-v-ukraini/item/286-pro-stvorennia-mizhvidomchoi-grupy>.

Mykhaylo Onyshchuk,

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Media Monitoring Department of the Book Chamber of Ukraine*

Larysa Tatarinova,

*Senior Research of the Media Monitoring Department
of the Book Chamber of Ukraine*

**Copyright: fighting piracy and plagiarism in the digital age
(moral and psychological aspect)**

Every day more and more pages are appearing on the Internet with free access to works whose copyright and property rights belong to publishers or individual authors. The practice of using free content in the publishing world dates back long before the digital revolution, even before the Internet. But the main problem facing the publishing sector today is that pirated content and products create direct competition for publishing, inhibiting the development of intellectual property. Piracy in the publishing industry has grown significantly over the past four years, with a significant increase following the first quarantines of the 2019 COVID-19 pandemic. In May 2020, publishing piracy was greater than film, making it the second largest digital piracy media sector after television. The search for a reliable solution to eliminate online piracy of e-books and plagiarism is an urgent need, on which the survival of authorship as a profession, the global development of culture and the flourishing of the most important branch of the creative economy of the countries of the world — the publishing industry — depends.

Keywords: *copyright; property rights; plagiarism; intellectual property; pirated content; publishing piracy; corruption; unauthorized distribution; torrent downloads; copyright protection in the digital age*

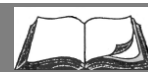
References

1. Aktualni problemi intelektualnoyi vlasnosti v informacijnij sferi : informacijno-analitichnij dajdzhest. (2023). *Centr doslidzhen socialnih komunikacij NBUV*. Available at: https://nbuviap.gov.ua/images/informacijni_vidanya/akt_problem_intelekt_vlasnosti/2023_Aktualni_problemu_no07.pdf.
2. Guchni istoriyi z plagiatom v Ukraini: vid Vogue do Litvina. (2018). *BBC News Ukrayina*. Available at: <http://www.bbc.com/ukrainian/features-46063436>.
3. Plagiat i piratstvo yak problema ukrajinskogo suspilstva. (2019). *Dr. Volodimir Ivanenko*. Available at: <https://volodymyrivanenko.com/2019/03/24/plagiat-i-piratstvo-yak-problema-ukrayini>.
4. Plagiat v Internet-ZMI Ukraini: pravove reguluvannya. (2009). *Mediakritika*. Available at: <https://www.mediakrytyka.info/novi-tehnologii-media/plahiat-v-internet-zmi-ukrayiny-pravove-rehuluvannya.html>.
5. Semkiv V. O., Shandra R. S. (2015). *Intelektualna vlasnist : pidruchnik dlya studentiv neyuridichnih fakultetiv*. Lviv: Galickij drukar; Bondarenko S. V. (2008). *Avtorske pravo ta sumizhni prava*. Kyiv: In-t intel. vlasn. i prava; Vahonyeva T. M. (2019). *Avtorske pravo i sumizhni prava v Ukraini : navch. posib. 2-ge vid., pererob. i dop.* Kyiv: Dakor.
6. Pro avtorske pravo i sumizhni prava : Zakon Ukraini vid 23.12.1993 № 3792-XII. (1993). *Verhovna Rada Ukraini*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3792-12#Text>; Pro vnesennya zmin do deyakih zakonodavchih aktiv Ukraini shodo posilennya zahistu prav intelektualnoyi vlasnosti : Zakon Ukraini vid 20.03.2023 № 2974-IX. (2023). *Verhovna Rada Ukraini*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2974-20#Text>.
7. *Avtorske pravo*. (2023). *Velika ukrajinska enciklopediya*. Available at: vue.gov.ua.
8. Pro avtorske pravo i sumizhni prava : Zakon Ukraini vid 23.12.1993 № 3792-XII. (1993). *Verhovna Rada Ukraini*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3792-12#Text>.

9. Plagiat, piratstvo, kontrafakt: spilne ta vidminnosti. (2023). *Kopirajt. Pravnichij dim*. Available at: URL: <https://kopirait.com.ua/plagiat-piratstvo-kontrafakt-spilne-ta-vidminnosti/>.
10. Zarozhennya ohoroni prav intelektualnoyi vlasnosti u sviti. (2023). *Virtualnij bibliograf. HOUNB im. O. Gonchara*. Available at: <https://biblio.lib.kherson.ua/istoriya-stanovlennya-avtorskogo-prava-u-sviti-ta-v-ukraini.htm>.
11. Vahonyeva T. M. (2021). Intelektualna vlasnist. *Velika ukrayinska enciklopediya*. Available at: https://vue.gov.ua/Intelektualna_vlasnist.
12. How to combat book piracy in the publishing landscape. (2021). *Ingram Book Group LLC*. Available at: <https://www.ingramcontent.com/publishers-blog/how-to-combat-book-piracy-in-the-publishing-landscape>.
13. How does piracy affect the publishing industry? (2023). *Red Points*. Available at: <https://www.redpoints.com/blog/do-you-know-how-piracy-is-affecting-the-publishing-industry/>.
14. What YA publishers and authors can do to fight e-book piracy. (2014). *Publishers Weekly*. Available at: <https://www.publishersweekly.com/pw/by-topic/childrens/childrens-industry-news/article/63357-the-piracy-problem.html>.
15. Piracy. (2023). *The Authors Guild*. Available at: <https://authorsguild.org/advocacy/piracy/>.
16. Aktualni problemi intelektualnoyi vlasnosti v informacijnij sferi. (2023). *Informacijno-analitichnij dajdzhest*, 7 (lipen), p. 2. Centr doslidzhen socialnih komunikacij NBUV. Available at: https://nbuviap.gov.ua/images/informaciyni_vidanya/akt_problem_intelekt_vlasnosti/2023_Aktualni_problemu_no07.pdf.
17. Keruvannya cifrovimi pravami (DRM). (2023). *Wikipedia*. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Keruvannya_cifrovimi_pravami.
18. Yak nalashtuvati spovishennya. (2023). Available at: <https://support.google.com/websearch/answer/4815696?hl=uk>; Mizhnarodnij forum po borotbi z pidrobkami ta piratstvom. (2023). Available at: https://www.chernihiv-oblast.gov.ua/news/1936/mizhnarodnij_orum_po_borotbi_z_pidrobkami_ta_piratstvom; Povidomlennya DMCA. (2023). Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Digital_Millennium_Copyright_Act; Vse pro Netflix. Sho ce za dodatok i chi varto jogo kupuvati? (2023). Available at: <https://smartik.kiev.ua/vse-pro-netflix-shcho-tse-zadodatok-i-chy-var-to-joho-kupuvaty/>.
19. Vidavec atakuye i vigraye: zahist avtorskih prav u merezhi Internet. (2022). *UAVK*. Available at: <http://www.upba.org.ua/index.php/uk/vydavnytstva/item/379-zakhyst-avtorskykh-prav-u-merezhi-internet-vydavets-atakuie-i-vyhraie>.
20. Plagiatsaffare Guttenberg. (2023). *Wikipedia*. Available at: https://de.wikipedia.org/wiki/Plagiatsaff%C3%A4re_Guttenberg.
21. Karl-Teodor cu Guttenberg. (2023). *Wikipedia*. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Karl-Teodor_cu_Guttenberg.
22. Guttenbergs Plagiatsaffare. (2023). *Spiegel Thema*. Available at: <https://www.spiegel.de/thema/wissenschaftsplagiate>.
23. Naukovci znajshli novi epizodi plagiatu u disertaciji ministra Lisovogo. FOTO. (2023). *Ukrayinska pravda. Zhitty*. Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/03/28/253570/>.
24. Teper mozhna dobrovolno vidmovitisya vid naukovoogo stupenya doktora nauk: Uryad vnis zmini. (2023). *Sudovo-yuridichna gazeta*. Available at: <https://sud.ua/uk/news/publication/271131-teper-mozhno-dobrovolno-otkazatsya-ot-uchenoy-stepeni-doktora-nauk-pravitelstvo-vneslo-izmeneniya>.
25. Pro stvorennya mizhvidomchoyi grupi z podolannya piratstva u vitchiznyanomu knigovidanni. (2021). *UAVK*. Available at: <http://www.upba.org.ua/index.php/uk/podii/poddii-v-ukraini/item/286-pro-stvorennia-mizhvidomchoi-hrupy>.

Надійшла до редакції 12 жовтня 2023 року

СОЦІОКОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

УДК 001.891.3-044.247(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2023.10(327).19-25

Валентина Ільганаєва,

докторка історичних наук,

професорка, незалежна дослідниця,

e-mail: ilganayeva.v@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8577-2442>

Розвиток інтегрального підходу в методології наукових досліджень і соціальній практиці

У статті розглянуто теоретичні та методичні аспекти інтегрального підходу. Зазначено, що нині склалися передумови додаткової методологічної рефлексії. Актуальність теми пов'язана з потребою осмислення змін, що відбуваються в поняттєвому полі інтеграції як процесу та стану за досягнення цілісності

структурних утворень і систем, зокрема соціальних. Визначено основний склад поля поняття "інтеграція", який не обмежується номінативними аспектами, але потребує розширення через системні, комунікативні, процесуальні та просторові параметри.

Інтеграцію розглянуто не як розвиток, а як функціональний механізм у процесі еволюції систем, склад і функціонування якого залежить від рівня взаємодії в системі. Продемонстровано, що інтеграція відбувається поступово, у міру накопичення потенціалу об'єднання елементів у будь-якій системі. Доведено, що потенціал інтеграції забезпечується розвитком сукупної наявності її якісних і кількісних параметрів інтеграції, зокрема в соціальній системі та її підсистемах. Наголошено на важливості розвитку інтегральної методології для становлення інтегрального соціального мислення й свідомості.

Запропоновано ввести теорію та практику інтегрального підходу до освітнього процесу й підготовки фахівців (педагогів, менеджерів, науковців), а також використовувати в поширенні положень інтегрального світогляду поміж широкої аудиторії.

Ключові слова: інтегральний підхід; методологія; природа інтеграції; параметри інтеграції; методика інтегрального підходу; цілі інтегральних досліджень

Постановка проблеми. Актуальність методологічної рефлексії постійно визначається потребами осмислення змін, що відбуваються в соціальній реальності суб'єкта пізнання. Слід зазначити, що інтегральність набуває значення внутрішнього потенціалу розвитку науки, формування сучасного наукового світогляду як відображення нового етапу соціальної свідомості, в якому є місце подоланню розбіжностей щодо множинності програм розвитку суспільства, відмова від усіх раніше набутих цінностей і досягнутих суспільних консенсусів, посилення тенденцій руйнування природної екосистеми. Можливо, поглиблення пізнання "інтеграції" дасть змогу розкрити шляхи досягнення єдності наук, сформувати перспективу її внутрішньої організації, репрезентувати інструментарій переходу пізнавальної практики до сфери соціальної діяльності. Без узгодження цих вимог перспективи досягнення гармонійного, стабільного, успішного подолання кризових ситуацій як в окремих підсистемах суспільства, так і в суспільстві загалом неможливо.

Аналіз досліджень і публікацій. Поширення інтегрального підходу в науці пов'язано з нагромадженням численних наукових свідчень складного устрою систем різної природи та пошуком можливості необхідних узагальнень щодо їх функціонування, розвитку й взаємодії з іншими системами. Упродовж тривалого часу розвиток науки супроводжувався посиленням комплексності досліджень, перенесенням методів пізнання з однієї царини в іншу, поглибленням дифузії понять у сфері наукового знання. Поширення інтегрального підходу в наукових дослідженнях пов'язують, зокрема, з іменами А. Уайтхеда, К. Уілбера, Ш. Ауробіндо. Важливо зазначити, що у працях "батьків" інтегрального підходу виразна близькість поглядів щодо важливості досягнення спільного розуміння процесів інтеграції для формування цілісного світогляду, який допоможе людству підготувати світ до нового сприйняття реальності.

Інтегральний підхід набув додаткових можливостей в умовах розгортання системних досліджень і швидко дійшов до методологічної системи науки. Важливо зазначити, що в наш час уже сформовано теорію системно-інтеграційного підходу, змістові особливості якої розглянемо далі. Це підхід до природи, людини, суспільства, який торкається всіх сфер людської діяльності, що здійснюється в межах систематичної холистичної філософії. Саме у сполученні з системною методологією та використанням нових уявлень щодо взаємодії в системах розкривається її зміст. Теорія інтегральності разом із системною теорією надає можливість підготувати нове сприйняття реальності, подолати вади в суспільній і соціальній свідомості щодо сил, закладених у природі розвитку. Інтегральний підхід містить інструменти для виявлення адекватних смислів інтегральних станів і процесів для загального розуміння, узгодження рішень наявних проблем і шляхів розвитку суспільства, виходячи з універсального значення інтеграції. З огляду на це важко переоцінити важливість та актуальність методологічної рефлексії щодо інтегрального підходу й методики реалізації його функціонального призначення в дослідженнях і діяльності.

Мета статті — відтворити структуру та параметри інтегрального підходу, які дають змогу вибудувати інструментальну частину інтегральної методології.

Завдання:

— з'ясувати змістове поле поняття "інтеграція" в його універсальному теоретичному і практичному значенні;

— надати системний опис інтеграції як концептуально-методологічного конструкта, охоплюючи її структуру та параметри;

— викласти основні положення методики реалізації інтегрального підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Авторка виходить із положення, що в науці до

певного часу було виразним прагнення до пізнання підстав існування й розвитку світу в проєкції препарування світу, що його сприймає спостерігач, який пізнає. З цього склалася наука в її дослідно-практичній й абстрактно-умоглядній формі. Вся сучасна наукова будівля супроводжувалася постійним уточненням понять, потрібних для з'ясування, розуміння, встановлення згоди щодо сприйманої дійсності, реальності та методів їх пізнання. У наш час такі конструкти, як "система", "взаємодія" "функція", "структура", "інтеграція" дійшли до мислення, практичних дій і світогляду. Вони входять до складу конструктивно-концептуальної будови дослідницьких програм будь-яких феноменів у Всесвіті, зокрема суспільства. Щоб наблизитися до спільного розуміння інтеграційного підходу, розпочнімо з номінативних підстав поняття "інтеграція".

У загальнонауковому використанні зміст поняття містить кілька основних аспектів, які розкривають базові ознаки або характеристики феномена інтеграції. Відносимо їх до номінативного чи базового поля поняття "інтеграція". Досить простий шлях виявлення цих аспектів полягає в аналізі словникових тлумачень поняття (див. Вікіпедію). Найбільш загальне та часте визначення має таке формулювання: інтеграція (від лат. *integratio*) — це поповнення, відновлення; процес об'єднання частин у ціле. Як синоніми використовуються поняття "заповнення", "з'єднання", "об'єднання", "інклюдія", "злиття". До групи антонімічних входять поняття "дезінтеграція", "диференціація", "класифікація".

Варто приділити увагу суттєвому аспекту вживання прикметника "інтегральний", котрий широко використовують у науковому й популярному контенті. "Інтегральний" означає пов'язаний з інтеграцією, властивий інтеграції, характерний для неї. На нашу думку, важливо пов'язати використання прикметника з повним змістом поняття "інтеграція". У разі застосування його до часткових ситуацій відображення інтегральності варто особливо наголошувати для чого саме, про який аспект інтеграції йдеться в дослідженнях.

У науковій методології також розглядають поняття "інтеграційний процес" як рух, активність, дію, діяльність. Головною ознакою інтеграційного процесу є його спрямованість на об'єднання розрізнених частин в єдине ціле.

На підставі різних тлумачень базового значення інтеграції робимо висновок, що в номінативному розумінні інтеграції наявно її основне функціональне призначення — **"об'єднання"**

будь-яких окремих частин, її результат — **"ціле"**, досягнення якого є реалізацією **"цільового імперативу"** інтеграції. У визначеннях інтеграції також є такі аспекти: "процесуальність" (об'єднання, заповнення, поділ, доповнення, оновлення) і "статика, або стан" (єдність, цілісність). У зіставленні з опозиційним поняттям "дезінтеграція" чітко проглядаємо векторність (напрямок) процесу, що пов'язана з об'єднанням в єдине ціле раніше різнорідних частин і елементів чи роз'єднанням, дробленням на частини або елементи. Дістаємо можливість розглядати вектор/напрямок як позитивний або негативний (+ або -) відповідно до мети інтеграції (див. вище про "інтеграційний процес").

Під час вивчення інтеграційних явищ і процесів чіткіше виявляються принципи додатковості, компенсаторності, комплексності, причинно-наслідкової залежності, послідовності, позитивного чи негативного зворотного зв'язку, нелінійності тощо. Ці принципи є невіддільною частиною методики інтегрального підходу.

Щоб інтеграція стала повноцінним методологічним конструктом, слід доповнити зміст поняття іншими аспектами, які виявляються під час його використання в дослідницькій практиці різних форм (структурних утворень, систем). Для розкриття пізнавального значення інтеграції потрібно з'ясувати методичний потенціал конструкта, оскільки його широко використовують у науці для вивчення феноменів інтеграції в різних природних і соціальних середовищах. Розширення змісту поняття "інтеграція" пов'язуємо із застосуванням ще кількох груп ознак, які дають змогу описати зміст самої інтеграції, її станів, процесів, якими вона супроводжується.

Системне обґрунтування інтеграції. Для розширення змісту поняття "інтеграція" скористаємося поняттям "система". За сформованими уявленнями: система — це "ціле, складене з частин; з'єднання безлічі елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, яке утворює певну цілісність, єдність". Система — це певний порядок у розташуванні частин/елементів і зв'язку частин у процесах/діях, форма організації чого-небудь. Це форма, стан чогось, що можна описати та визначити, зокрема для чого ця форма існує чи для чого призначена в певному середовищі. Загалом, будь-яку форму можна розглядати як систему. Враховуючи це, робимо висновок, що за своєю природою інтеграція є однією з основних функціональних підсистем існування й розвитку систем. Це твердження підтримується аналізом інших аспектів інте-

рації. З появою ознак інтеграції та їх ідентифікацією дослідником можна припускати виникнення умов формування певної цілісності чи системи.

Поняття "система" є абстракцією, але вона дає змогу побачити приховані стани будь-якої форми, що потрапляє в поле зору спостерігача чи формується умоглядно у процесі опрацювання інформації. Сьогодні сформовано розуміння щодо наявності систем і системних зв'язків як в мікро-, так і в макросвіті, а також в мегасистемах, якими є, наприклад, суспільство, природа, людство, світобудова тощо. Між поняттями "інтеграція" й "система" є взаємозумовлений зв'язок, що виявляється як зв'язок форми та функції. Зміна форми інтеграції спричиняє зміну процесів інтеграції. Залежно від зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку систем/форм відповідно змінюються інтеграційні процеси, їхній вектор або відповідає, або протилежний основному закону розвитку, що передбачає досягнення системою стану цілісності як умови зміни її якісного стану чи переходу на новий рівень існування.

Система характеризується ознаками стійкості, структурності, цілеспрямованості, співвіднесеності з іншими об'єктами і середовищем свого побутування (існування тощо). Цей стан повною мірою стосується систем, якими є суспільство, його підсистеми, соціальні інститути, організації тощо, як потенційно необхідний рівень їх розвитку. Інший важливий момент рефлексії, що виникає під час використання поняття "інтеграція": до чого йде це об'єднання чи зміна стану системи в діапазоні від аморфності до інтеграції. Інакше кажучи, виникає аспект, де мета інтеграції — забезпечення досягнення стабільності та рівноваги як усередині системи, так і поза нею. Такий стан у розвитку також дорівнює поняттям "цілісність" чи "гармонія". Важливо враховувати, в якому векторі, тобто у бік якого стану, вона відбувається — інтеграції чи дезінтеграції. Слід обов'язково визначити, як відбуваються інтеграційні процеси в будь-яких формах і як це пов'язано з їх сутнісним призначенням щодо інших форм, систем, станів. Наведені вище міркування відбивають положення про те, що генетичні ознаки системи, укладені в будь-якій частині, навіть у найменшому її фрагменті, мають безпосередній стосунок до розгляду інтеграції.

Не можна вдавати, що ми використовуємо інтегральний підхід. Не буде жодного результату. Підхід — це бачення об'єкта вивчення, його аналіз через повноту змісту поняття та вста-

новлення системних зв'язків. Отже, система та інтеграція самі собою створюють інтегральний концепт, який визначає бачення цілісного уявлення щодо сприйманого явища, процесу, стану. У будь-яких ситуаціях дослідження система постає як форма, інтеграція — як функція. Це універсальна залежність, що виявляється повністю у всіх світах та їх системних утвореннях.

Просторові характеристики інтеграції.

Використовується розгляд інтеграції через класифікацію за такими видами: горизонтальна, вертикальна й змішана. Вважаємо, що важливо розглядати більш повну характеристику інтеграції через її просторову геометрію, що охоплює такі параметри: горизонтальна, вертикальна, діагональна, внутрішня, зовнішня.

У горизонтальному розрізі маємо ознаки: наявний рівень розвитку елементів системи; можливість взаємовигідної співпраці.

У вертикальному — відбувається впорядкування системи в міру досягнення стійкості у виконанні злитих елементів своїх функцій.

У діагоналі — створення системи різних елементів, що перебувають на різних рівнях розвитку/мають різні досягнення. Ці частини можуть не мати між собою видимих зв'язків, але під час інтегрального розгляду їх можна виявити.

Наприклад, у соціальному просторі фіксуємо наявність різних зв'язків: цільових (телеологічних, економічних, технологічних, ідеологічних); професійно-діяльнісних (на різних рівнях структурної організації суспільства); світоглядних (культурно-ментальних, когнітивних) тощо.

Конфігурація за формою організації системних елементів: піраміда, матриця, мережа, коло та ін.

Рівні інтеграції:

— макросвіт, мікросвіт; рівні згідно зі структурною організацією певної спільності або середовища, організації тощо. Визначаються, виходячи з масштабу розгляду системи. Наприклад, як середовище протікання процесів інтеграції можуть розглядатися: речовинно-фізична, інформаційна, біологічна, фізіологічна, психологічна, соціальна інтеграція (у тому числі економічна, інженерна, технологічна, організаційна, інституційна, міжнародна, міжнаціональна та ін.).

Процесуальні характеристики інтеграції пов'язуємо з різноманітними послідовностями й алгоритмами диверсифікації процесів розвитку в об'єкті дослідження чи аналізу. При цьому з'ясовано такі аспекти характеристики інтеграції:

— фазові стани: зближення (початкове пробудження), з'єднання, об'єднання, єдність, цілісність;

— етапи інтеграції, що позначають комунікативні форми інтеграції: сигнал (виникнення) потреби згідно з програмою розвитку матеріальної форми, що створюється, виходячи із загального розвитку світобудови; зв'язок (кооперація, агломерація), контакт (з'єднання), інформаційний обмін (взаємообмін, спілкування), комунікаційна єдність (злиття).

Ці послідовності можна порівняти зі стадіями розвитку відповідно до універсального закону розвитку: зародження, виникнення, становлення, диференціація, трансформація. Фазові форми є виявом функціональної ролі інтеграції на різних етапах становлення цілісності систем різної природи. Етапи інтеграції супроводжуються встановленням зв'язків на різних рівнях та в різних напрямках, характерних для середовища та компонентного складу (речовина, енергія, інформація або у складі соціальної матерії, яку утворюють відносини між людьми) і відповідно до субстанціонально-структурної організації системи. Всі фазові стани або етапи інтеграції залежать від впливу системних чинників, які визначаються особливостями середовища існування об'єктів інтеграції. Фазові форми є проявом функціональної ролі інтеграції на різних етапах становлення цілісності систем різної природи.

Інтеграція супроводжує процес розвитку, але сама не є розвитком. Вона є частиною процесу розвитку й підпорядкована його закономірному розкриттю. Визначено також, що процес інтеграції розгортається відповідно до циклічно-спіралеподібної закономірності розвитку, охоплюючи наявність власного геному. Обрив, порушення з'єднання хоча б в одній із них призводить до ослаблення системи, дезінтеграції, розпаду й загибелі підсистем, руйнування чи загибелі системи загалом. Приклад із соціальних зв'язків: розрив, порушення сімейних зв'язків у суспільстві спричиняє порушення стану суспільства загалом. Порушення в сім'ї є наслідком порушення гендерних зв'язків у ній, а відтак — у суспільстві тощо.

Методика застосування інтеграційного підходу в дослідженнях. Основні положення інтегрального підходу пов'язуємо із системним наповненням змістового поля поняття "інтеграція". Інтеграція, як було виявлено під час аналізу, являє собою процес і результат створення нерозривно пов'язаного єдиного цілого. Отже, щоб розглядати будь-яке дослідження чи практику як інтегральні, маємо виходити з певних загальних понять, умов, принципів, параметрів, які й характеризують його як інтегральні. У про-

цесі методологічної рефлексії над науковим поняттям "інтеграція" авторці вдалося розширити, відтворити й доповнити параметри, що описують явище інтеграції. До неї входять номінативні, системні, просторові, комунікативні та процесуальні ознаки. Усю сукупність параметрів чи ознак інтеграції вводимо в поняттєве поле інтеграції як основного конструкта інтегрального підходу. Це дає змогу розкрити його інструментальні можливості до рівня дослідження перспектив прогнозування трансформації системи/об'єкта/форми та синтезу знань про нові стани. Вони також узгоджуються з нелінійністю розвитку та функціонування об'єктів в різних світах і системних утвореннях.

Зокрема, були визначені **системні** характеристики та залежності інтеграції:

— належність до певної системи (фізичної, біологічної, будь-якої соціальної);

— **функція** (дає змогу розглядати відношення інтеграції та системи);

— **мета** (дає змогу з'ясувати, щодо чого йде інтеграційне об'єднання або зміна стану системи від аморфності до цілісності);

— **вектор** (дає змогу розглядати рух інтеграції в певному напрямку чи стані, тобто в бік інтеграції або дезінтеграції);

— **результат** (демонструє досягнення інтеграцією певної цілісності через реалізацію свого потенціалу, при цьому можливо визначати ступінь близькості або віддаленості системи до стану рівноваги чи цілісності).

Спеціальний блок вивчення інтеграції становлять **процесуальні** характеристики інтеграції, до яких віднесено фазові стани та етапи розвитку.

Уявлення про інтеграцію доповнюються завдяки залученню її **просторових** характеристик, відомих як горизонтальна, діагональна, внутрішня та зовнішня інтеграція. До системного розгляду параметрів інтеграції також вносимо конфігурацію за формою організації системних елементів, рівні інтеграції, параметри середовища протікання процесу інтеграції. У цьому контексті вивчалися речово-фізичні, інформаційні, біологічні, фізіологічні, психологічні та соціальні середовища.

Отже, перевірялася методична доцільність застосування інтегральної методології як універсального наукового засобу пізнання й практики у сферах економіки, технологій, менеджменту, медицини, інституційних сферах, міжнародних відносинах. Значення параметризації інтеграції полягає в тому, що структурування поняттєвого поля інтеграції дає змогу формувати стійкі

психологічні структури нашого мислення щодо інтеграційних явищ та їх відображення у свідомості.

Вихідні положення методики:

1. Інтеграція не означає нічого іншого, крім процесів з'єднання розрізнених частин для досягнення стану цілісності певної системи чи форми, що забезпечує їх стійке існування, функціонування й розвиток.

2. Ця властивість притаманна фізичним, біологічним, соціальним системам.

3. Інтеграція супроводжує процес розвитку, але сама собою не є розвитком. Вона становить частину процесу розвитку й підпорядкована його закономірному розкриттю. Процес інтеграції розгортається згідно з циклічно-спіралеподібною закономірністю розвитку.

4. Це конструкт методології, що має значну кількість характеристик, які є критеріями оцінювання повноти використання інтегрального підходу.

5. Застосування інтегрального підходу потребує розроблення методики проведення досліджень, дослідницьких, освітніх та інших програм.

6. Метою вивчення інтегрального підходу є формування здатності до інтегрального мислення в єдності діяльності, пізнання та взаємодії у просторі буття. Метою застосування інтегрального підходу в теорії чи практиці діяльності є відтворення цілісності світу в єдиній картині залучення до неї людини, возз'єднання в суб'єкті (індивіді, групі, локальній чи глобальній спільноті) в єдиному відчутті цієї цілісності, формування нових схем, алгоритмів, моделей організації та управління соціальними об'єктами і процесами.

7. Результати інтегрального підходу в дослідженнях повинні мати цілком конкретні описи та пропозиції для досягнення цілей інтеграції як універсального механізму формування цілісних систем, охоплюючи пізнання, діяльність і взаємодію.

Методика застосування інтегрального підходу передбачає такі покрокові елементи вивчення та аналізу інтеграції:

1) встановлення вектора розгляду інтеграції або її цільового імперативу;

2) встановлення системної форми, всередині якої відбуваються інтеграційні процеси;

3) встановлення структурного й функціонального ладу розглянутої системи/форми;

4) встановлення параметрів/характеристик системи та її елементів;

5) встановлення елементів взаємодії всередині системи та поза нею;

6) встановлення характерних етапів інтеграції та особливостей їх здійснення у відповідних умовах існування систем, їхніх форм і функцій щодо синхронізації процесів розвитку після досягнення цільового призначення;

7) встановлення індикації процесів щодо досягнення цілей цілісності систем.

Вивчення інтеграційних процесів передбачає звіряння відповідності програми, структури аналізу, складу результатів (про стан, процеси й дії дослідників і практиків щодо об'єкта вивчення), функціональної спрямованості інтеграції на об'єднання розрізнених частин в єдине ціле. Невідповідність цьому вектору означає відсутність складу інтеграції.

Результивним ефектом від використання інтегрального підходу пропонуємо вважати такі висновки:

— методологічний конструкт "інтеграція" у змістовій цілісності дає змогу осягнути масштаб і спрямованість дії універсального закону розвитку;

— налаштувати мислення людини, яка пізнає світ і себе, на сприйняття інтегральності, як природної властивості існування, розвитку й взаємодії в навколишній реальності;

— дійти порозуміння щодо причин і наслідків ігнорування сутності процесів, що супроводжують розвиток соціально-культурного устрою суспільного життя;

— визначити вірогідність висновків, рішень та дій;

— здобути інструмент перевірки використання інтегрального бачення об'єктів вивчення, їх станів і перспектив реалізації інтегральності;

— сформулювати певні положення щодо якості професійного (дослідницького, управлінського, викладацького) та загального соціального світогляду як можливостей прогнозування перспектив розвитку суспільства;

— дістаємо змогу розвинути інтегральний підхід до рівня перспективи прогнозування трансформації системи/об'єкта/форми та синтезу знань про нові стани. Вони також узгоджуються з нелінійністю розвитку та функціонування об'єктів у різних світах.

Висновки. Усі системні характеристики формують змістову структуру інтеграції. Вони мають бути введені в поняттєве поле інтеграції й до інструментарію методики інтегрального підходу. Виявлені авторкою параметри надають можливість розширити уявлення про інтеграцію як методологічний конструкт мислення, а також розглядати явища інтеграції як процес, так і стани відповідно до накопичення системою або її частинами всіх необхідних інтеграційних властивостей.

Результати інтегрального підходу в дослідженнях повинні мати цілком конкретні описи та пропозиції для досягнення сформульованих вище цілей інтеграції. Загалом, реалізація функціонального призначення інтеграції в діяльності, пізнанні та взаємодії людей відбувається через позитивну конвергенцію мислення й сприйняття реальності. Цілісність у трьох зазначених модальностях Буття людини репрезентується як світоглядна основа для подальшої програми синтезу раціонального й чуттєвого знання в умовах становлення інтегрального соціального мислення та свідомості.

Знання методики інтегрального підходу потрібно для формування дослідницьких програм, вибору стратегій поширення, створення ціле-

спрямованого контенту, ухвалення рішень. Але насамперед — для нас самих, щоб підтримувати інтегральне мислення й використовувати його для оцінювання своєї діяльності. Слід зрозуміти процеси інтеграції, її багаторівневість, різновекторність, видові й процесуальні відмінності, фазовість та етапність. Завдяки вивченню й використанню інтегрального підходу інтегральне мислення стає основою формування нових схем, алгоритмів, моделей організації й управління соціальними об'єктами та процесами. Теорію й практику інтегрального підходу доцільно ввести в освітній процес і підготовку фахівців (педагогів, менеджерів, науковців), а також використовувати в поширенні положень теорії та практики інтегрального світогляду для широкої аудиторії.

*Valentyna Ilganayeva,
Doctor of History Sciences,
Professor, Independent Researcher*

Development of an integral approach in the methodology of scientific research and social practice

The article discusses theoretical and methodological aspects of the integral approach. It is noted that today the prerequisites for additional methodological reflection have already developed. The relevance of the topic is related to the need to understand the changes that occur in the conceptual field of integration as a process and state when achieving the integrity of structural formations and systems, in particular social ones. The main composition of the field of the concept of "integration" is noted, which is not limited to nominative aspects, but needs to be expanded at the expense of system, communicative, procedural, and spatial parameters.

Integration is considered not as development, but as a functional mechanism in the process of system development, the composition and functioning of which depends on the level of interaction in the system. It is shown that integration proceeds gradually, as the potential for combining elements in any system accumulates. It is proved that the potential of integration is provided by the development of the entire cumulative availability of its qualitative and quantitative integration parameters, in particular in the social system and its subsystems. The importance of developing an integral methodology for the formation of integral social thinking and consciousness is noted.

It is proposed to include the theory and practice of an integral approach to the education and training of specialists (teachers, managers, scientists), as well as to use the provisions of the theory and practice of an integral worldview for a wide audience.

Keywords: *integral approach; methodology; nature of integration; integration parameters; methodology of integral approach; goals of Integral research*

Надійшла до редакції 14 жовтня 2023 року

ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 316.472.4:[316.776:004.77](477)"364"(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2023.10(327).25-31

Марія Макарова,

кандидатка культурології,

доцентка Київського університету імені Бориса Грінченка,

e-mail: m.makarova@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5334-4673>

Соціальні мережі як провідні джерела інформації в умовах війни

У статті проаналізовано динаміку й тенденції розвитку соціальних мереж в Україні останніх років. Доведено важливу роль соцмереж як джерела інформації, насамперед новин, в умовах російсько-української війни.

З'ясовано, що від початку повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої держави серед соціальних мереж як джерел одержання інформації дедалі більшу популярність в українських користувачів

набуває Telegram, випередивши YouTube і Facebook. Підсумовано, що соціальними мережами більше користується молодь, аніж старше покоління, проте виразна тенденція до зростання аудиторії з осіб похилого віку, які під час війни прагнуть здобувати інформацію із соцмереж.

Наведено статистичні дані щодо використання соціальних мереж і месенджерів для одержання новин; проаналізовано рейтинг цих ресурсів у 2022—2023 рр.

Висвітлено критерії, за якими користувачі здійснюють пошук інформації в інтернеті. Наголошено, що більшість українців у вимушеній еміграції за кордоном здобуває інформацію про новини в Україні передусім із месенджерів і соціальних мереж.

Наголошено на зростанні ризиків під час споживання новин у соціальних мережах в умовах війни, зокрема поширення дезінформації, фейкових новин, ботоферм, що спонукає користувачів уважно й критично аналізувати інформацію.

Ключові слова: соціальні мережі; користувачі; джерела; інформація; новини; дезінформація; війна; мас-медіа

Постановка проблеми. Стрімке й широке впровадження цифрових технологій прискорює розвиток інформаційного суспільства, у якому насамперед інформація набуває значущості та є об'єктом інтелектуальної діяльності людини. Соціальні мережі стали не лише одним із найефективніших і найпопулярніших засобів комунікації, а й важливим джерелом інформації, суттєво впливаючи на життя суспільства, розвиток культури, економіки, політики тощо. Значення інформації суттєво зростає під час криз і воєнних конфліктів. В умовах російсько-української війни дедалі популярнішими джерелами інформації, крім мас-медіа, стають соціальні мережі. Для розуміння значення цих ресурсів як джерела інформації слід з'ясувати їх роль у медіапросторі під час повномасштабного вторгнення РФ на територію України.

Аналіз досліджень і публікацій. У науковому полі наявний широкий спектр досліджень, присвячених соціальним мережам. Теоретики та практики вивчають історію розвитку соцмереж у світі та в Україні, технічні властивості цих сервісів, зміст контенту, класифікацію та функції, концентруючи увагу на комунікаційному значенні, ролі у формуванні громадянського суспільства, впливі на молодь тощо. Водночас лише окремі науковці частково досліджують інформаційну функцію соціальних мереж. У цьому контексті варта уваги праця К. Дубняка [6], в якій автор пропонує розглядати соцмережі як цілковито новий клас засобів масової комунікації. А. Буда, О. Войтович та В. Головенько [2] вивчають методи аналізу соціальних мереж як середовища інформаційних війн. О. Добреля [5], досліджуючи основні етапи розвитку соцмереж, аналізує їх функції, зокрема й інформаційну, проте радше як обмін інформацією в інтернеті. У праці О. Гарматій і С. Онуфрив [4] соціальні мережі розглянуто як джерело інформації в роботі журналіста. О. Гаврилюк [3] провів усебічний аналіз рейтингів соціальних мереж у світі та Україні,

частково торкаючись і функції соцмереж як джерела інформації.

Водночас бракує комплексного дослідження соціальних мереж як джерела інформації в умовах російсько-української війни, що й зумовлює вибір теми.

Мета статті — дослідження соціальних мереж як потужного джерела інформації, зокрема новин, в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно зі звітом Digital 2023, підготовленим дослідними групами з Meltwater та We Are Social, станом на січень 2023 р. кількість користувачів інтернету у світі становила майже 5,16 млрд осіб (64,4% населення планети), з яких понад 4,76 млрд є активними користувачами соціальних мереж [14]. Зі зростанням кількості соцмереж розширюються і їхні функції. Одним із найпотужніших інтернет-трендів останніх років стало використання соціальних мереж не лише для спілкування та розваг, а й для одержання новин та інформації. Така тенденція виразна як у країнах Заходу (наприклад, у США приблизно 53% громадян послуговуються соцмережами для одержання новин [16]), так і в Україні, де частка споживачів новинного контенту із соціальних мереж зросла з 45 до 63% [9].

Згідно з опитуваннями GWI, у 2023 р. головною метою використання інтернету у світі є:

- пошук інформації — 57,8%;
- зв'язок з друзями та сім'єю — 53,7%;
- ознайомлення з новинами та поточними подіями — 50,9%;
- перегляд відео — 49,7% [14].

У сфері інформаційного забезпечення соціальні мережі стрімко посіли першу сходинку і у світовому, і у вітчизняному віртуальних просторах, ставши основним потужним джерелом одержання інформації різного спрямування, насамперед новин, випередивши такі мас-медіа, як телебачення, радіо, друковані видання. Надзвичайно динамічно цей процес розгортався під час

пандемії COVID-19 2020—2021 рр. в усьому світі, а в Україні ще й посилюється під час російської збройної агресії.

З початком повномасштабного вторгнення РФ українське суспільство фактично почало жити новинами, і саме соціальні мережі стали найпопулярнішим джерелом інформації. Вже у першій рік війни кілька вітчизняних і закордонних соціологічних та дослідних організацій провели низку

опитувань серед українського населення. Зокрема, щоденникове дослідження "Споживання новин в Україні", проведене Київським міжнародним інститутом соціології в липні 2022 р., виявило, що більшість респондентів використовували соцмережі для пошуку новин за останній місяць — 92,3%, далі йдуть інтернет-сайти (70,7%), телебачення (61%), друзі та сім'я (50,8%), радіо (24%) (діагр. 1) [12, с. 4].

Діагр. 1. Джерела інформації для одержання новин за місяць (липень 2022 р.)

Ці дані підтверджують і результати обчислення середньої кількості звернень до джерел новин різних медіа впродовж тижня (липень 2022 р.): соціальні мережі мають найвищий показник поміж решти джерел інформації (11 звернень), на другій

позиції — телебачення (4,2). Проте за середнім обсягом витраченого часу на одиницю новинного контенту соцмережі (показник 28,2) поступаються телебаченню та інтернет-сайтам (показники відповідно 40,7 і 22,9) (табл. 1) [12, с. 11].

Таблиця 1

Середня кількість звернень до джерел новин різних типів і обсяг часу, витраченого на медіаспоживання впродовж тижня (липень 2022 р.)

	Соціальні мережі	Агрегатори новин	Інтернет-сайти	ТБ	Радіо	Друковані видання	Загалом
Середня кількість звернень до джерел новин протягом тижня	11,0	1,1	2,5	4,2	0,8	0,2	19,8
Середній обсяг витраченого часу на одиницю контенту (за умови споживання хвилин)	28,2	17,0	22,9	40,7	51,1	18,8	31,6

Аналіз рейтингів соціальних мереж, складених різними аналітичними компаніями, свідчить, що хоча статистичні дані різняться, проте кінцевий результат майже однаковий. Найпопулярнішими соціальними мережами серед українських та іноземних користувачів як для спілкування, так і для пошуку інформації тривалий час до 2022 р. були Facebook (перша позиція) і YouTube (друга позиція). Проте з початком активної фази війни рейтинг соцмереж в Україні зазнав значних змін. На першу позицію серед соцмереж як джерел інформації в нашій державі, на відміну від інших країн, вийшов Telegram, який до війни посідав п'яту сходинку. Згідно з результатами дослідження Global Logic, станом на липень 2022 р. Telegram обирали 66%

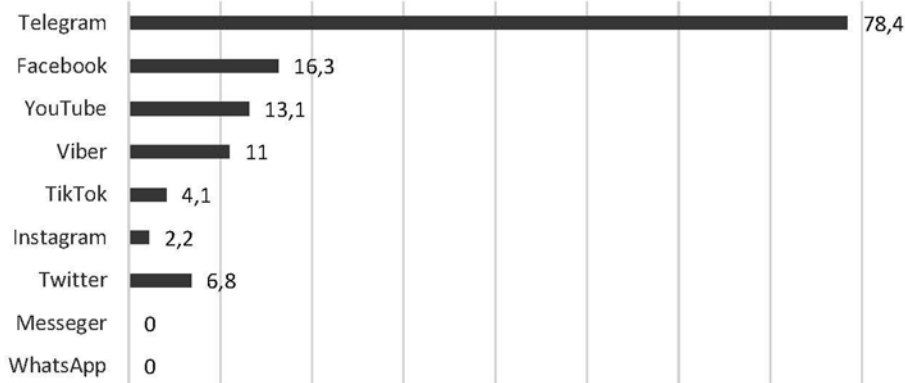
українських користувачів як для комунікації, так і для пошуку новинних повідомлень інформації [7], вважаючи основною перевагою оперативність новин. Другу та третю сходинки за інформативністю посіли YouTube (61%) і Facebook (58%) [7].

Таку тенденцію підтверджують і результати інших соціологічних досліджень. Зокрема, на діагр. 2 подано інформацію, що дає змогу визначити співвідношення соцмереж як головного джерела одержання новин серед української аудиторії [12, с. 7].

За даними діагр. 2, Telegram як головне джерело інформації з великим відривом (78,4%) випереджає інші соціальні мережі, у тому числі Facebook (16,3%) і YouTube (13,1%). Це означає, що хоча ці ресурси є популярними серед ко-

ристувачів України, їх не вважають головними джерелами новин, віддаючи перевагу Telegram. Натомість такі соціальні мережі, як TikTok та Instagram, що останнім часом набули популярності передусім серед молоді, більше використовують для комунікації, як розважальну мережу тощо, і менше — як головне джерело новинного контенту (за даними діагр. 2, відповідно 4,1 і 2,2%).

Загальні тенденції споживання новин майже не відрізняються у 2023 р., що підтверджують дослідження, проведені громадською організацією "ОПОРА" у травні—червні 2023 р. "Медіаспоживання українців: другий рік повномасштабної війни". Його результати згруповано в табл. 2, розробленій авторкою за даними досліджень [9; 10, с. 13].

Діагр. 2. Рейтинг соціальних мереж, як головного джерела одержання новин (липень 2022 р.)

Таблиця 2

Рейтинг соціальних мереж в Україні як джерела інформації для отримання новин

Соціальна мережа / месенджер / сервіс	Кількість користувачів (%)	
	2022 р.	2023 р.
YouTube	61,2	66,2
Facebook	57,8	55,0
Telegram	65,7	71,3
Viber	48,0	50,0
Instagram	29,1	29,5
TikTok	19,5	25,1

У 2023 р. Telegram продовжує посідати першу сходинку як джерело одержання новин, його аудиторія зросла до 71,3% користувачів. Критеріями вибору каналу здебільшого вважають оперативність та якість контенту. Другу й третю позиції посідають, як і у 2022 р., YouTube та Facebook, хоча простежуємо певні зміни: якщо аудиторія, яка цікавилася новинами, у YouTube певною мірою зросла (від 61,2 у 2022 р. до 66,2% у 2023 р.), то у Facebook, навпаки, зменшилася (з 57,8 до 55,0% відповідно). Проте Facebook залишається популярним серед українських користувачів для спілкування, реклами тощо. За результатами аналітичного звіту Digital 2023: Ukraine, станом на січень 2023 р. усього в нашій країні налічувалося 26,7 млн користувачів соціальних мереж [15].

Найпомітніші зміни у споживанні новин спостерігаються в розрізі вікових категорій — як серед усіх джерел інформації, так і серед соціальних мереж. Зокрема, молодь 18—29 років за останній рік стала частіше одержувати новини через

соціальні мережі (з 92,2% у 2022 р. до 95,8% у 2023 р.) [10, с. 4], водночас серед споживачів цієї категорії значно втратило популярність телебачення, користування яким скоротилося з 51% у 2022 р. до 40,5% у 2023 р. Поміж людей віком 30—39 років показники звернення до соцмереж для одержання новин, навпаки, зменшилися (з 92,1 до 90,3% відповідно), так само, як і до телебачення (з 62,6 до 50,8%). Натомість респонденти віком 40—49 років стали частіше послуговуватися соцмережами (з 83,5 до 87%). Така тенденція характерна й для більшості людей старшого віку, які почали частіше використовувати соціальні мережі для пошуку новин, зокрема в категорії віком 60—69 років показник збільшився з 64,8% у 2022 р. до 66,6% у 2023 р.; відповідно і для категорії 70+ — із 34,1 до 36,5% [10, с. 4]. Якщо проаналізувати інформацію щодо використання конкретної соціальної мережі для одержання інформації за віковою категорією, то характерна така тенденція: більше соціальними мережами користується молодь віком 18—29 років:

Telegram (86,7% у 2022 р. і 88,9% у 2023 р.), YouTube (відповідно 58,5 і 64,5%), Facebook (показник зменшився з 42,6% у 2022 р. до 34,1% у 2023 р.) [10, с. 14]. Натомість старше покоління 50+ для одержання інформації більше використовує YouTube, на другій сходинці — Facebook і лише на третій — Telegram.

Сьогодні майже 8 млн українців перебувають у вимушеній еміграції, 90% яких — жінки та діти. Згідно з результатами дослідження "Медіаспоживання та громадсько-політична активність українців за кордоном" [8], проведеного у три етапи у квітні—травні 2023 р. за аналітичними напрацюваннями та на замовлення ГО "ОПОРА", серед українців у семи країнах: Великій Британії, Ізраїлі, Іспанії, Німеччині, США, Угорщині та Чехії — понад 82% респондентів найбільше цікавляться політичними подіями на Батьківщині. Більшість із них здобувають інформацію в месенджерах (50%) і соціальних мережах (47%) [13]. Показники рейтингу соцмереж в одержанні інформації серед українців за кордоном подібні до вітчизняних, зокрема 89% опитаних споживають новини у Telegram; найпопулярнішими також є Facebook (його переглядають 43%) та Instagram (22%), найменше з цією метою користуються TikTok (7%) [13].

Дослідження також розкривають критерії, за якими користувачі здійснюють пошук інформації: підтвердження новин фактами, відсутність пропаганди, якість контенту тощо. Варто також зауважити й про ризики під час споживання новин, оскільки в умовах війни в соціальних мережах, як і в решті джерел, дедалі частіше поширюється дезінформація. Створення ботоферм, фейків та постійні спроби їх упровадження в інформаційний простір України — один із пріоритетних напрямів діяльності країни-агресора ще з 2014 р. Від початку повномасштабного вторгнення інформаційна війна набула кульмінації. У Верховній Раді України у квітні 2023 р. зареєстровано законопроект про притягнення до

кримінальної відповідальності за використання фейкових акаунтів у соцмережах, що поширюють дезінформацію під час війни [11]. Вітчизняні розробники на базі штучного інтелекту створили платформу Mantis Analytics, здатну моніторити, аналізувати події та виявляти маніпуляції в інформаційному просторі [1]. Користувачам соціальних мереж і месенджерів варто критично оцінювати й фільтрувати одержану інформацію.

Висновки. Соціальні мережі в умовах російсько-української війни відіграють вагомий роль як джерело інформації, насамперед новинної. Дослідження проблеми дає змогу визначити основні тенденції:

— щороку зростає кількість українських користувачів соціальних мереж взагалі та з метою одержання новин зокрема;

— під час війни саме соцмережі та месенджери стали найпопулярнішими, найефективнішими й найзручнішими засобами інформування населення про події у країні;

— серед соціальних мереж як джерел новинної інформації дедалі більшу популярність в українських користувачів набуває Telegram, випередивши YouTube та Facebook;

— більшість українців у вимушеній еміграції за кордоном одержують інформацію про новини в Україні з месенджерів і соцмереж;

— соціальними мережами користується більше молодь, аніж старше покоління, проте виразна тенденція до зростання аудиторії похилого віку, яка послуговується соцмережами для одержання інформації під час війни;

— зростають ризики під час споживання новин у соціальних мережах в умовах війни, зокрема поширюються дезінформація, фейкові новини, ботоферми, що спонукає користувачів уважно й критично аналізувати відомості.

Проблема поширення дезінформації у соціальних мережах та боротьба з нею в інформаційному просторі України, насамперед в умовах війни, потребують подальшого наукового дослідження.

Список бібліографічних посилань

1. В Україні створили платформу на базі ШІ, яка шукає фейки та дезінформацію: як працює це рішення. *Рубрика*. 2023, 14 верес. URL: <https://rubryka.com/2023/09/14/stvoryly-platformu-dlya-poshuku-fejkiv/> (дата звернення: 20.10.2023).
2. Войтович О., Буда А., Головенько В. Дослідження методів аналізу соціальних мереж як середовища інформаційних війн. *Методи та засоби кодування, захисту й ущільнення інформації*: тези доп. VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 24—25 жовт. 2017 р. Вінниця: ВНТУ, 2017. С. 76—80.
3. Гаврилюк О. П. Аналіз рейтингів соціальних мереж у світі та Україні. *Гуманітарні та природничі науки: актуальні питання*: матеріали наук.-практ. конф., м. Львів, 25—26 серп. 2023 р. Одеса, 2023. С. 13—17.
4. Гарматій О., Онуфрив С. Соціальні мережі як джерело інформації у роботі журналіста. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Журналістика*. 2021. № 2 (2). С. 45—52. DOI: <https://doi.org/10.23939/sjs2021.02.045>.

5. Добреля О. Історія розвитку соціальних мереж: основні періоди. *Вісник Книжкової палати*. 2023. № 7. С. 29—36. DOI: [https://doi.org/10.36273/2076-9555.2023.7\(324\).29-36](https://doi.org/10.36273/2076-9555.2023.7(324).29-36)
6. Дубняк К. В. Соціальні мережі Інтернет як засіб обміну інформацією. *Держава та регіони*. 2014. № 3. С. 122—126.
7. Жила Н. Найпопулярніші соцмережі в Україні під час війни — дослідження Global Logic. *Mezha*. 2022, 06 серп. URL: <https://mezha.media/2022/08/06/naupopuliamishi-sotsmerezhi-v-ukraini-pid-chas-viyny-doslidzhennia-global-logic/> (дата звернення: 25.08.2023).
8. Медіаспоживання та громадсько-політична активність українців за кордоном: аналітичний звіт за результатами глибоких інтерв'ю. *ОПОРА*. 2023, 29 верес. URL: <https://www.oporaua.org/viyna/mediaspozhyvannya-ta-gromads-ko-politichna-aktivnist-ukrayinciv-za-kordonom-analitichniy-zvit-za-rezul-tatami-glibinnih-interv-yu-24923> (дата звернення: 15.10.2023).
9. Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ. *ОПОРА*. 2022, 01 черв. URL: https://www.oporaua.org/polit_ad/mediaspozhyvannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori-24068 (дата звернення: 30.07.2023).
10. Медіаспоживання українців: другий рік повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ. *ОПОРА*. 2023, 10 лип. 18 с. URL: https://www.oporaua.org/polit_ad/mediaspozhyvannia-ukrayintsiv-drugii-rik-povnomasshtabnoyi-viini-24796 (дата звернення: 30.07.2023).
11. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за окремі дії проти основ національної безпеки України, № 9223, 19.04.2023. *Верховна Рада України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41788> (дата звернення: 20.08.2023).
12. Споживання новин в Україні : аналітичний звіт з щоденникового опитування. КМІС (липень 2022). 63 с. *ОПОРА*. 2022, 17 серп. URL: <https://www.oporaua.org/viyna/spozhyvannia-novin-v-ukrayini-shchodennikove-opituvannia-24251> (дата звернення: 20.07.2023).
13. Українці за кордоном найбільше цікавляться політичними подіями на Батьківщині — "ОПОРА". *Укрінформ*. 2023, 24 лип. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3739913-ukrainci-za-kordonom-najbilse-cikavlyatsa-politichnimi-podiyami-na-batkivshini-opora.html> (дата звернення: 20.10.2023).
14. Digital 2023: Global Overview Report. *Datareportal*. 2023, 26 Jan. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report> (access date: 20.09.2023).
15. Digital 2023: Ukraine. *Datareportal*. 2023, 14 Feb. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2023-ukraine> (access date: 20.09.2023).
16. News Consumption Across Social Media in 2021. *PEW RESEARCH CENTER*. 2021, Sept. 20. URL: <https://www.pewresearch.org/journalism/2021/09/20/news-consumption-across-social-media-in-2021/> (access date: 30.08.2023).

Maria Makarova,

*Candidate of Cultural Studies, Associate Professor
of the Borys Grinchenko Kyiv University*

Social networks as leading sources of information in war conditions

The article analyzes statistics and trends in the development of social networks in Ukraine in recent years. The important role of social networks as a source of information, primarily news, in the conditions of the Russian-Ukrainian war has been proven.

It was found that among social networks for obtaining information since the beginning of the full-scale invasion of Russia into the territory of Ukraine, Telegram is gaining more and more popularity among Ukrainian users, ahead of YouTube and Facebook. Social networks are used more by young people than older generations, but there is a trend of increasing the social network audience among older people to obtain information during the war. Statistical data on the use of social networks and messengers for receiving news are provided, and their rating in 2022—2023 is analyzed.

The criteria by which users search for information on the Internet are highlighted. It was emphasized that the majority of Ukrainians in forced emigration abroad receive information about news in Ukraine primarily from messengers and social networks.

Attention is drawn to the growing risks of news consumption in social networks in war conditions: disinformation, fake news, bot farms, etc., which prompts users to carefully analyze events.

Keywords: social networks; users; sources; information; news; disinformation; war; mass media

References

1. V Ukraini stvoryly platformu na bazi ShI, yaka shukaie feiky ta dezinformatsiiu: yak pratsiuie tse rishennia (2023, 14 veres.) *Rubryka*. Available at: <https://rubryka.com/2023/09/14/stvoryly-platformu-dlya-poshuku-fejkiv/>.
2. Voitovych O., Buda A. & Holovenko V. (2017, 24—25 zhovt.). Doslidzhennia metodiv analizu sotsialnykh merezh yak seredovyscha informatsiinykh viin. In *Metody ta zasoby koduvannia, zakhystu y ushchilnennia informatsii* [Materialy konferentsii] (pp. 76—80). Vinnytsia: VNTU.

3. Havryliuk O. P. (2023, 25—26 serp.). Analiz reitynhiv sotsialnykh merezh u sviti ta Ukraini. In *Humanitarni ta pryrodnychi nauky: aktualni pytannia* [Materialy konferentsii] (pp. 13—17). Odesa.
4. Harmatii O., Onufriiv S. (2021). Sotsialni merezhi yak dzherelo informatsii u roboti zhurnalista. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika": zhurnalistyka*, 2 (2), pp. 45—52. doi:<https://doi.org/10.23939/sjs2021.02.045>
5. Dobrelia O. (2023). Istoriia rozvytku sotsialnykh merezh: osnovni periody. *Visnyk Knyzhkovoї palaty*, 7, pp. 29—36. doi:[https://doi.org/10.36273/2076-9555.2023.7\(324\).29-36](https://doi.org/10.36273/2076-9555.2023.7(324).29-36)
6. Dubniak K. V. (2014). Sotsialni merezhi internet yak zasib obminu informatsiieiu. *Derzhava ta rehiony*, 3, pp. 122—126.
7. Zhyla N. (2022, 06 serp.). Naipopuliarnishi sotsmerezhi v Ukraini pid chas viiny — doslidzhennia Global Logic. *Mezha*. Available at: <https://mezha.media/2022/08/06/naipopuliarnishi-sotsmerezhi-v-ukraini-pid-chas-viiny-doslidzhennia-global-logic/>.
8. Mediaspozhyvannia ta hromadsko-politychna aktyvnist ukraintsiv za kordonom: analitychnyi zvit za rezultatamy hlybnykh interv'iu (2023, 29 veres.). *OPORA*. Available at: <https://www.oporaua.org/viyna/mediaspozhyvannia-ta-gromads-ko-politychna-aktivnist-ukrayinciv-za-kordonom-analitichnyy-zvit-za-rezul-tatami-glibnykh-interv-yu-24923>.
9. Mediaspozhyvannia ukraintsiv v umovakh povnomasshtabnoi viiny. Opytuvannia OPORY (2022, 01 cherv.). *OPORA*. Available at: https://www.oporaua.org/polit_ad/mediaspozhyvannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viiny-opituvannia-opori-24068.
10. Mediaspozhyvannia ukraintsiv: druhyi rik povnomasshtabnoi viiny. Opytuvannia OPORY (2023, 10 lyp.). *OPORA*. Available at: https://www.oporaua.org/polit_ad/mediaspozhyvannia-ukrayintsiv-drugii-rik-povnomasshtabnoyi-viiny-24796.
11. Proiekt Zakonu pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy shchodo vstanovlennia vidpovidalnosti za okremi dii proty osnov natsionalnoi bezpeky Ukrainy, № 9223, 19.04.2023 (2023). *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available at: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41788>.
12. Spozhyvannia novyn v Ukraini : analitychnyi zvit z shchodennykovoho opytuvannia. KMIS (lypen 2022) (2022, 17 serp.). *OPORA*. Available at: <https://www.oporaua.org/viyna/spozhyvannia-novin-v-ukrayini-shchodennikove-opituvannia-24251>.
13. Ukraintsi za kordonom naibilshe tsikavliatsia politychnymu podiiamy na Batkivshchyni — "OPORA" (2023, 24 lyp.). *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3739913-ukrainci-za-kordonom-najbilshe-cikavliatsia-politichnimi-podiami-na-batkivsini-opora.html>.
14. Digital 2023: Global Overview Report (2023, 26 Jan.). *Datareportal*. Available at: <https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report> (access date: 20.09.2023).
15. Digital 2023: Ukraine (2023, 14 Feb.). *Datareportal*. Available at: <https://datareportal.com/reports/digital-2023-ukraine>.
16. News Consumption Across Social Media in 2021 (2021, Sept. 20). *PEW RESEARCH CENTER*. Available at: <https://www.pewresearch.org/journalism/2021/09/20/news-consumption-across-social-media-in-2021/>.

Надійшла до редакції 5 жовтня 2023 року

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО

УДК 316.77:002.1-037:746.3.045(=161.2)(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2023.10(327).31-41

Наталія Кушнарєнко,

докторка педагогічних наук, професорка,
професорка кафедри цифрових комунікацій
та інформаційних технологій ХДАК,
заслужений працівник культури України,
e-mail: natalia_kushnarenko@gmail.com

Алла Соляник,

докторка педагогічних наук, професорка,
професорка кафедри цифрових комунікацій
та інформаційних технологій,
проректорка з наукової роботи ХДАК,
e-mail: allasolyanik164@gmail.com

Семантичний складник української вишивки як виду документа

На основі застосування документологічного підходу до дослідження української вишивки як засобу соціальної комунікації доведено, що цей феномен можна розглядати в статусі вишитого документа.

Розкрито особливості семантичного складника вишивки, який зумовлений її функціональним призначенням та сферою побутування, відбивається в різновидах знаків-символів, їх графічному й кольоровому спектрах, видах орнаменту, специфіці матеріального та конструктивного втілення.

Доведено, що дослідження походження та специфічних властивостей семантичного, сигнатурного, темпорального складників вишитого документа є перспективним напрямом сучасних документологічних студій.

Ключові слова: вишитий документ; документологія; теорія документа; загальна класифікація документа; українська вишивка; вишивання; інформація; орнамент; символ; знак; код

Постановка проблеми. Документологія як наука про документ в усіх його виявах і взаємозв'язках спирається на розуміння сутності цього соціокомунікаційного феномену, запропоновану міжнародним стандартом ISO 5127.2017 Information and documentation. Foundation and vocabulary, котрий визначає документ як "записану інформацію чи матеріальний об'єкт, що може використовуватися як одиниця в документаційному процесі" [22]. Під це визначення підпадає багато комунікаційних феноменів, зокрема й вишитий документ, одним з унікальних зразків якого є українська вишивка. Екстраполяція на вишивку ознак загальної класифікації документа дає змогу визначити особливості номінаційного, семантичного, сигнатурного, темпорального та інших складників вишитого документа, не лише збагатити новим знанням теоретичні засади документології як науки, а й систематизувати уявлення щодо різновидів автентичних документів, які є важливою частиною національного культурного надбання.

Аналіз досліджень і публікацій. Першорядне значення для виявлення специфічних ознак вишитого документа мають праці провідного українського документолога Г. Швецової-Водки, яка розробила ґрунтовну й багатоаспектну класифікацію документа [21]. Вагоме місце в науковому доробку дослідниці посідає остання стаття "Загальна класифікація документа: зміни та доповнення" [20], в якій, на основі багаторічних напрацювань авторки, репрезентовано оновлену загальну схему класифікації документа, що містить майже 160 його видів і різновидів. Цю схему класифікації авторки пропонованого дослідження використали для визначення сукупності найсуттєвіших якісних ознак вишитого документа.

Варта уваги стаття Ю. Палехи "Загальна класифікація документа: пропозиції щодо вдосконалення" [13], в якій, спираючись на класифікації Г. Швецової-Водки та інших українських документологів, автор уводить до наукового обігу поняття "тканинний документ".

Результати наукової розвідки А. Петросян та Г. Марчук [15] щодо особливостей і різновидів текстової вишивки дають змогу довести правомірність вивчення вишитого документа як засобу соціальної комунікації.

Серед публікацій, присвячених особливостям української вишивки, цінною є монографія

Г. Кара-Васильєвої та З. Чегусової "Декоративне мистецтво України ХХ століття: у пошуках «великого стилю»" [9], в якій докладно схарактеризовано різновиди народної та художньої вишивки.

Навчальний посібник Р. Захарчук-Чугай та Є. Антонович "Українське народне декоративне мистецтво" [6] містить відомості щодо історії народного декоративно-ужиткового мистецтва, його видів, специфічних рис у різних регіонах України, а також поширення в українській діаспорі. Особливе значення мають розділи: "Вишивання. Гаптування" та "Вишивка", які надали можливість осмислити українську вишивку в документологічній площині.

Науково-практичне значення має праця О. Гасюк і М. Степан "Художнє вишивання" [4], в якій у лаконічній формі висвітлено історію української народної вишивки, стильову й орнаментальну різноманітність різних регіонів України; надано загальні відомості щодо умов вишивання, інструментів; розглянуто різні техніки ручної та машинної вишивки.

У дисертації А. Варивончик "Традиційна народна вишивка як складова українського одягу (ХХ ст.)" [3] узагальнено дані про історичні витоки мистецтва української народної вишивки та оздоблення нею одягу; проаналізовано загальнонаціональні й локальні (регіональні) мотиви та символіку творів вишивального мистецтва; систематизовано найпоширеніші техніки й технології вишивання; відтворено еволюцію використання традиційної народної вишивки у виготовленні одягу впродовж ХХ ст.

У статті Н. Кардаш "Використання семантики української вишивки у декоруванні сучасного одягу" [10] схарактеризовано види орнаментів, якими найчастіше декорують чоловічий, жіночий і дитячий одяг; розкрито семантику української народної вишивки та її символіку.

Близькою за змістом є стаття Е. Бутенко й О. Тарасенка "Українська народна вишивка як особливий вид художнього декоративно-прикладного мистецтва" [2], в якій доведено, що українська народна вишивка є особливим видом художньо-декоративного символізму, де орнаментация реалізується за чіткою традиційною системою, пов'язаною із сакральною, символічною й естетичною сферами її функціонування.

Означені публікації в сукупності становлять надійну джерельну базу для наукової атрибуції української вишивки як цілісного явища й дали змогу репрезентувати її в новому статусі — вишитого документа.

Мета статті — висвітлення особливостей семантичного складника української вишивки як різновиду документа.

Виклад основного матеріалу дослідження. Специфікою вишитого документа (ВД) є його органічне входження до певних знакових систем та одночасне формування власної мовної системи. Мову вишивки часто називають "прамовою українців". ВД належить до "мови мистецтва" як і музика, живопис, кінематографія. Вбираючи в себе досягнення декоративно-ужиткового мистецтва, українська вишивка сформувала стилістику власної "мови": її барвисті орнаменти — це не просто малюнки, а змістові знаки-символи, що впродовж тривалого часу зазнавали змін і перетворень. Фахівці вважають, що "художня мова орнаментів така ж багата, як і мова народної поетичної творчості. Українська вишивка — це укладена в символах екзистенція переживань, вірувань, способів діяльності" [10, с. 62]. ВД містить переважно зображення, і на цій основі його можна віднести до зображувального виду документа, який ефективно діє в просторі "мистецької мови".

За мовною системою, у якій у ВД утілено інформацію, він може бути таких різновидів: зображувальний, орнаментальний, сюжетний, колористичний, композиційний, комплексний. Більшість ВД — це орнаментально-композиційні документи, в основі яких лежить орнамент — "узор, що складається з ритмічно упорядкованих елементів, якими бувають абстрактні форми або зображення реальних об'єктів, часто стилізованих до невпізнанності" [5, с. 92]. Орнамент будується на основі різних типів симетрії через повторення знаків-символів. Саме орнамент надає можливість розглядати ВД як знакову систему. Його вважають "мовою вишивки". Усталеним є вислів "пошук смислу в орнаменті". Орнамент являє собою доволі складну художню структуру, для формування якої використовують різні виражальні засоби, як-от колір, фактура, ритм, симетрія, математичні основи композиції тощо. Об'єднані між собою змістом і сюжетом, орнаменти складають єдину композицію або єдиний художній образ ВД.

Сьогодні найпоширенішими є п'ять видів орнаментів: геометричний, рослинний, тваринний, пташиний, людиноподібний (рис. 1, 2) [4, с. 41; 6, с. 110]:

— геометричний (абстрактний) (від грец. *geo* — земля та *metreo* — вимірюю), складений із різних геометричних елементів: квадрат, куб, трикутник, восьмикутник, зірка, хрест, розетка, зубці, коло, зигзаги, пряма лінія, хвиляста лінія тощо;

— рослинний (фітоморфний) (від лат. *phyto* — рослини та грец. *morfe* — вид, форма), складений із рисунків, стилізованих квітів, плодів, листя, гілок: виноград, калина, дубові листя, лілії, мак, троянда, жоржини, хміль, барвінок, паничі, кропива, слива, черешня, горобина тощо;

— тваринний (звіроподібний), або зооморфний (від грец. *zoon* — тварина, жива істота), в якому стилізовано фігури звірів і комах: кінь, заєць, риба, бджола, метелик, павук, хрущ та інші летючі жуки тощо;

— пташиний (орнітоморфний) (від грец. *ornit* — птах), складений зі стилізованих фігур птахів: півень, зозуля, сова, голуб, орел, лелека, лебідь, жар-птиця тощо;

— людиноподібний (антропоморфний) (від грец. *anthropos* — людина) — із зображеннями фігур людини або напівлюдини з піднятими чи опущеними руками тощо.

Від початку ХХ ст. в українській вишивці спостерігається тенденція в бік панування геометричної чи рослинної орнаменталізації та їх гармонійного поєднання.

Геометричні орнаменти відносять до найдавніших, з якими пов'язують перші символічно-знакові системи української вишивки: пряма лінія — земля; хвиляста — вода; хрест — ключ до небес, символізує вічні сакральні цінності життя та смерті; коло й квадрат уособлюють ідею розмежування зовнішнього та внутрішнього світів; коло — елемент символіки, що виражає ідею єдності, нескінченності, завершеності, найбільшої досконалості; квадрат — вказує на абсолютну рівність, простоту, порядок, істину, мудрість, землю; трикутник — символізує триєдину природу Всесвіту: небо, земля, людина, батько, мати, дитина; пентаграма — п'ятикутна зірка — символ духовного прориву, ідеальної, здорової людини, корекції своєї долі; перевернута зірка — символ зла, стихії, непередбачуваності подій тощо.

У реальному житті часто використовують комбінований орнамент, що поєднує всі традиційні види в одне ціле. Він надто поширений у працях сучасних майстрів. Вишивальниці складають візерунки, які мають творчо обдумане поєднання окремих елементів, однакових за смыслом, формою, кольором в єдине ціле, що називають композицією. Особливі орнаментальні

композиційні рішення надають ВД певну структурованість і довершеність. За структурними особливостями виділяють такі типи композицій: лінійні (у формі прямої чи криволінійної орнаментальної смуги, що прикрашає середину виробу або окантовує його (фриз, бордюр)); сітчасті, уся площа яких заповнена узором; рамкові або розеткові, в яких окремі елементи

орнаменту вписані у квадрат, коло, ромб або багатокутник (тобто розетку), розміщений у центрі оздоблюваного виробу та ін. Отже, досліджуючи семантичні особливості ВД, варто зважати, що він може належати до орнаментально-композиційного різновиду документа, в якому різні орнаменти вибудовуються в єдину композицію.

Геометричний орнамент

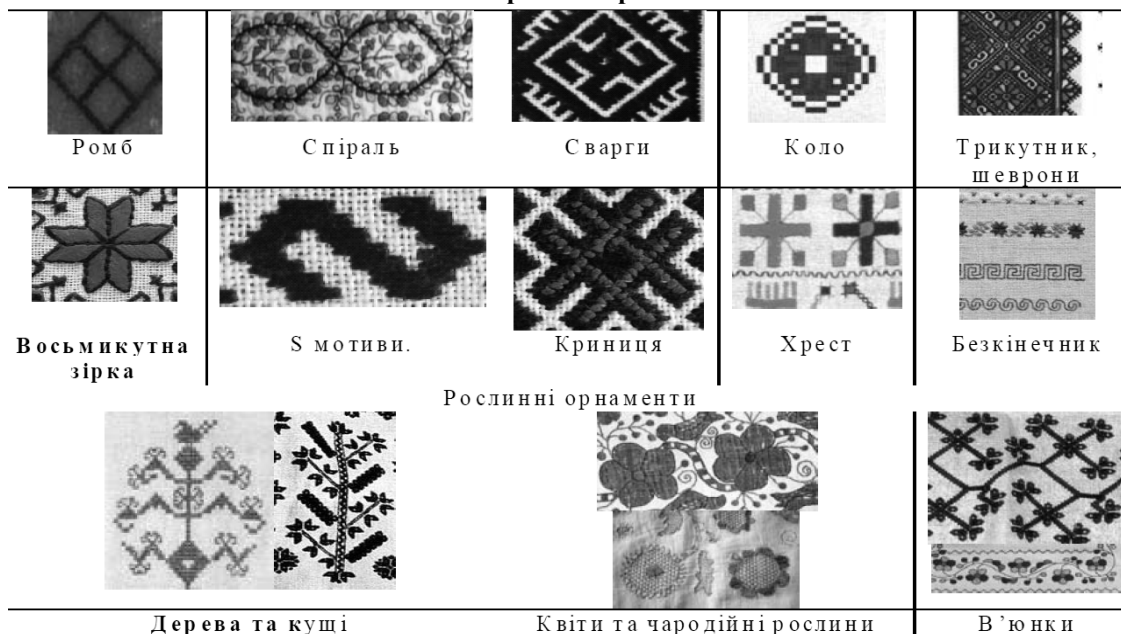

Рис. 1. Геометричні та рослинні орнаменти української вишивки

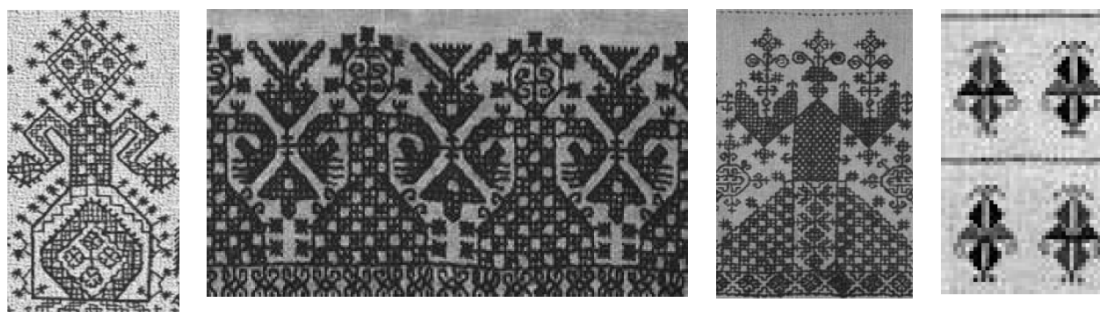

Рис. 2. Антропоморфні орнаменти української вишивки

ВД може бути також і сюжетним різновидом документа, схожим із живописом за особливостями формотворення художньо-образної структури [9]. У вишивці сюжети розрізняються насамперед за предметом зображення: відтворення природи, місцевості — пейзаж; людини — портрет; квітів, фруктів, тварин, речей, що оточують людину — натюрморт; подій життя — сюжетно-тематична картина. Серед сюжетно-тематичних вишивок — побутові, релігійні, історичні, міфологічні, анімалістичні тощо.

Сюжетні мотиви ВД нескінченно різноманітні, для їхньої реалізації використовують прості та

складні геометричні зображення, розкішний рослинний орнамент, доповнений зображеннями тварин, людей, об'єднаних у цілісну композицію. Часто в одній вишивці можна побачити сполучення кількох жанрів: і пейзаж, і портрет, і натюрморт. Наприклад, всевітнє визнання дістало панно із зображеннями райського птаха серед грон винограду та великих квітів. На початку ХХ ст. утвердився своєрідний рушниковий стиль із зображенням крилатих коней, вершників із рушницями в поєднанні з рослинним орнаментом.

Майстри прагнули дотримуватися сюжетної канви вишивки. Побутові сюжети ВД пов'язані з

повсякденним життям людини: народження, діяльність (родинна чи виробнича), сватання, весілля, поява дитини тощо. Побутові сцени, зафіксовані майстрами різних епох, допомагають проникнути в реальне життя давнини. Використовуючи унікальність вишивки, майстри відбивають у ній саме той момент часу, в якому її було створено, ніби фіксує для прийдешніх поколінь неповторні особливості побуту своєї епохи.

Серед релігійних сюжетів і тем: ікони, портрети Бога, Ісуса Христа, Богородиці, Миколи Чудотворця, інших пророків і святих зі сценами їхнього життя та інші біблійні сюжети. Одна з відомих українських вишивальниць настільки глибоко занурилася в релігійну проблематику української вишивки, що впродовж 1908—1910 рр. робила замальовки з тканин і вишивок XVIII ст. із різниць Софійського та Успенського соборів Києво-Печерської лаври, використовуючи їх у творчості [9].

Одним із важливих сюжетних напрямів вишивки є міфологізація, переосмислення тем, вторгнення у світ фантазії, що виходить за межі буденності: різноманітні казкові створіння, серед яких зустрічаються зображення небачених квітів, птахів, звірів, риб. Особливу популярність мають сюжетні мотиви українських народних казок, утілені у вишитих картинах: "Пан Коцький", "Кирило Кожум'яка", "Летючий корабель", "Івасик-Телесик", "Котигорошко", "Іван-Побиван", "Лисичка-сестричка і вовк-панібрат", "Дідова дочка і золота яблулька" та багато інших.

Зображаючи світ, майстри одночасно реалізує у вишивці власні думки, почуття, прагнення й ідеали. Сюжетні мотиви створюють не лише на основі точного відтворення природи, а й за допомогою уявлень, вигадки, фантазії. Ці якості особливо потрібні майстрам, без них вони не можуть досягти композиційної цілісності та образної виразності вишивки. Отже, за змістом ВД — сюжетно-композиційний документ.

Важливим виразним засобом української вишивки є колір. ВД — колористичний документ, інформація в якому передається за допомогою одного чи сукупності кольорів тканини та ниток. Їх яскравий, неперевершений, витончений колорит забезпечує насамперед кольорова гама, елементи якої має певне значення. У кожному регіоні України у вишивках склалася своя, відпрацьована впродовж століть, колірна поліфонія. Фахівці зазначають, що "в народному мистецтві зберігалася багато секретів фарбування ниток природними барвниками — корою дерев, корінням, листям, квітами, плодами рослин. Для

закріплення кольору нитки запікали в житньому тісті, після чого вони не втрачали забарвлення протягом багатьох десятиліть" [8, с. 8]. Пізніше вишивальниці починають співпрацювати з колористами-фахівцями з фарбування тканин і ниток, а потім максимально використовують фабричні тканини й нитки, прагнуть створити вишивку в усій її мальовничості, яскравості, художньо-естетичному перетворенні пишнobarвного різноманіття. У вишивці колорит — це система співвідношення кольорових тонів та їхніх відтінків, один із важливих засобів емоційної виразності. Для сучасної вишивки характерним є прагнення до якнайповнішого передавання кольорової гами світу, простору, світла, об'єму. У ній широко застосовують тон, під яким розуміють не тільки якість кольору, завдяки якому один колір відрізняється від іншого, наприклад, червоний від синього, а й загальну світлотіньову або колірну побудову вишивки, у якій використовують тони, напівтони, що можуть бути теплими та холодними, сріблястими й золотистими тощо.

Ще в данину майстри розумілися на символіці кольору: білий — колір сили; чорний — навпаки, вбирає в себе енергію, але також це колір землі та багатства; червоний (як і білий) — найбільш активний, виконує захисну функцію; жовтий — це результат, завершення. Важливе значення має композиційне поєднання кольорів. "Жовтий з синім — прадавнє поєднання кольорів, яке для українців стало символом державності" [10, с. 61].

Усталеним у науковому середовищі є поділ вишивки на три види: одноколірна, двоколірна та багатоколірна [6]. Виходячи з цього, за кольоровою гамою можна виділити три різновиди ВД: одноколірний (монохромний), двоколірний і багатоколірний (поліхромний). Одноколірні (однотонні) ВД характерні для різних регіонів України, які віддають перевагу певному кольору. Сьогодні однією з найскладніших і найвитонченіших вважають неперевершену вишивку Полтавщини "білим по білому", яка має підвищений попит не лише в нашій країні, а й далеко за її межами. Двоколірні ВД упродовж багатьох років сполучають червоний і чорний, червоний і зелений, жовтий і блакитний тощо. Сучасні військові-охоронці нашої Батьківщини надають перевагу вишивці "зеленим по оливковому", "зеленим по коричневому" тощо. З часом колористична палітра ВД змінюється в бік багатоколірності, здійснюється перехід від моно- до поліхромної вишивки. Багатоколірні (різнобарвні) ВД, багаті на соковиту кольорову гаму, сумірні навіть в одних узорах, гармонізують з усіма ком-

позиційними елементами вишивки. Їх комбінації в різних сполученнях створюють розмаїття та значну кількість варіантів колористично-композиційних побудов, збагачених голубим, рожевим, бузковим, помаранчевим кольорами. Однак незамінним залишаються червоні, чорні та білі кольори, що надають українській вишивці вишуканості, досконалості й завершеності. Отже, ВД — колористичний різновид документа, в якому колір відіграє системотвірну роль.

За технологіями фіксації інформації на матеріальному носії виокремлюють кілька різновидів ВД, що відрізняються техніками вишивання. Нині їх відомо понад 100 варіантів, до того ж уславлені майстри можуть поєднувати в одному виробі до 10—15 технік. Вишивати — це "різними способами протягати, закріплювати нитку, заволочену в голку, наносити стібки на тканину чи шкіру" [6, с. 108]. Техніки вишивання є важливим чинником художніх особливостей українських вишивок.

Доведено, що вишивання виникло й розвивалося з елементів, які відігравали суто функціональну роль — створення швів. "Про це красномовно свідчить не лише спільний граматичний корінь слів "шов" та "шитво", а й найдавніші зразки "вишивки", які майже аналогічні до плетіння з цупких ниток" [3, с. 8].

Прості орнаменти виконували роль "обметування" й "обв'язування". Складні орнаменти не практикувалися, як і не було різноманіття швів. Однак упродовж століть все змінилося. Вишуканості та деталізації узорів сприяють нові техніки вишивання. Найпопулярнішими в техніко-технологічному арсеналі ВД є шви "позад голку", "поперед голку", "зволікання", "затягування", "обкручування", "занизування", "набирування", "насталювання", "змережування", "кладення" або "гапт" та інші.

Зображувальний потенціал ВД становлять такі техніки поверхневого вишивання: хрестик, плутаний хрестик, пруттик, подвійний пруттик, зубчики, гладь, мережка, прутикова мережка, стібнівка, штапівка, настилювання, занизування, набирання тощо. Серед технік наскрізного вишивання: вирізування, що створює чіткі ажурні квадрати на полотні; виколювання, або довбанка, що створює сіточку з дірочок, формує усілякі геометричні фігури, а також ажурні мережки. Класичною технікою є "лиштва" або "лічильна гладь", пов'язана з точним рахунком ниток полотна тощо. Відомо, що стібки — єдиний структурний елемент будь-якої вишивки.

Усі техніки вишивання поділяють на однібічні (рисунок видно лише з одного боку, з

іншого видно лише перехід ниток) та двобічні (узор видно з двох боків). Майстри надавали особливого значення "чистоті шва" з двох боків.

Величним способом технічного кодування у вишивці є гаптування — шиття золотими й срібними нитками. Відомо кілька різновидів гаптування: "у прикріп", "на карті", "по настилу", "по мотузці або по шнурку", "у прокол" та інші. Таке дороге шитво майстри виконували на атласних, оксамитових, парчевих, шовкових тканинах, застосовували в обрядових і святкових заходах.

На початку ХХ ст. набули поширення хрестикова й гладцева техніки вишивання. Завдяки простоті та доступності перша техніка вишивання "була легкою для використання і перезнімання узорів, надавала широкі можливості для колірної розробки площини орнаментальних мотивів, насамперед у червоно-чорній гамі. Техніка хрестиком повсюдно витісняє давні традиційні засоби шитва, стали колористичну гаму та орнаменти" [9, с. 35]. Вишивання хрестом стало одним із найпоширеніших видів рукоділля українського народу. Звісно, багатство техніко-технологічних засобів мистецтва вишивання зобов'язане не лише творчій праці майстрів, а й технічному прогресові, досягнення якого позначилися на якості матеріалів та інструментів, зокрема на виготовленні тканин і ниток. Техніко-технологічний арсенал і творчий потенціал майстрів забезпечили високу якість ВД.

За каналом сприйняття людиною інформації ВД є візуальним документом, повідомлення якого сприймаються органами зору. Однак це не пасивне споглядання, а глибоке внутрішнє прочитання, домислення, інтерпретація (за семантичним складником документа). В основі цього лежить потенційна асоціативність, можливість пошуку значення та сутності вишивки. У цьому контексті після первинного сенсу, який відразу впадає в очі, виявляється другий і наступні.

За способом декодування інформації людиною ВД призначений для роздивляння, інколи для читання, якщо є словесний текст. Особливо цінні, складні за візерунком і технікою виконання вишиті вироби слід розглядати уважно, зблизька. Роздивляння може бути доповнено тактильними способами декодування — дотиком, що дає можливість відчути пальцями дрібненькі стібці, насолодитися ними.

За сферою виникнення інформації, об'єктом відображення та цільовим призначенням ВД — поліфункціональний документ, який використовується в усіх або більшості сфер життєдіяльності людини: на свята, в будні чи побуті. Ця

властивість сягає давнини, коли в основі української вишивки гармонійно поєднувалися естетика (краса) і корисність (доцільність). Завдяки поліфункціональності ВД закономірно поширюється не лише в побутовій, а й у соціокультурній сферах, водночас зберігаючи своєрідність.

За цільовим призначенням розрізняємо сакральний (культовий), науковий, політичний, художньо-естетичний, релігійний, побутовий (щоденний), святковий (дозвіллевий), особистісно-приватний ВД.

Первиною функцією ВД є сакральна (обрядова, культова) функція. Наносячи на одяг певний узор, наші пращури намагалися привабити до себе світлих і добрих духів та відвернути руйнівну енергетику злих духів чи темних сил. Вважалося, що вишиванка з натуральної тканини є неприступною фортецею для злих духів, оскільки у процесі її виготовлення використовують численні заклиналильні орнаменти й молитви. Майстрині були впевнені, що яскрава вишивка відвертає недобрий погляд людини зі злом у душі. Виходячи з цих міркувань, "вишита сорочка була оберегом для людини" [10, с. 56]. Сакральна (культова) функція ВД пов'язана з календарною обрядовістю та життєвими циклами людини: народженням, хрестинами, весіллям, смертю. Весільна обрядовість охоплює сватання, заручини, одруження, які супроводжуються різними вишитими речами: рушниками, вишиванками, хустками, стрічками тощо. Культурологічні та етнографічні дослідження свідчать, що "рушники відігравали сакральну роль, оскільки уособлювали модель світогляду людини, закодовану як у його формі, так і в орнаментуванні" [1, с. 91].

Починаючи з XI ст., українська вишивка, котру використовували переважно у виробництві одягу, стає популярною у більшості сфер життя й діяльності людини. Вишиті вироби багатофункціонального призначення XVII—XVIII ст. були визнані в усьому світі як високомистецькі твори.

За цільовим призначенням ВД можуть виконувати суспільно-політичну функцію (містять короткі політичні гасла, плакати, портрети відомих громадських і політичних діячів, розташовані на шевронах військових, хоругвах, знаменах тощо); художньо-естетичну (ВД як зразок образотворчого мистецтва, художній виріб, що містить оригінальне художнє рішення, свій поетичний образ, формує духовно-філософський смисл світобачення, активно впливає на емоції, думки й почуття людини: картина, панно, портрет, рушник тощо). Найцінніші зразки ВД — це творіння високої майстерності, які, крім утилітарної функ-

ції, несуть ще й декоративне навантаження. Релігійний ВД віддзеркалює християнську свідомість українського народу. Це літургійне шитво, яким українці прикрашають собори, церкви, каплиці, використовують для відвідин церкви, проведення церковної відправи, здійснення релігійних обрядів: вишивки біблійних сюжетів, ікон, хоругов, знамен, рушників, хусток, іншого вбрання. Кожен із цих виробів є довершеним за художньою майстерністю й віртуозністю виконання.

Побутовий (буденний) ВД вирізняється простотою орнаментів, сюжетних ліній, колористичною гамою, є виразником власних потреб і вподобань майстра. Він створюється у сфері обслуговування життєдіяльності людини, поширений у предметах домашнього ужитку: чоловічий, жіночий та дитячий одяг, рушники, обруси, портрети, наволочки, скатертини, серветки, доріжки та ін. Вишивальниці, не порушуючи практичного призначення виробу, сповідуючи принципи єдності доцільності та краси, надавали вишивці завершеної форми, перетворюючи на твір мистецтва.

Дозвіллевий (святковий) ВД — витвір, призначений для корисного й цікавого відпочинку, свят, розваг (весілля, народження, хрестини, вечорниці). Його вирізняють вишуканість матеріальної основи (батист, шовк, парча тощо), витонченість орнаментів, сюжетів, кольорів, досконалість техніки, виконання тощо.

Особистісний ВД — виріб приватного характеру, суто індивідуальний, який майстриня створює для власних потреб та ужитку за своїми рисунками та смаками. Він не передбачає широкого оприлюднення, публічної демонстрації, передавання іншим особам для використання: натільна білизна, вишиванка для заручин, весілля, вагітності тощо. Тобто, ВД використовують у різних життєвих ситуаціях.

Підтвердженням функціонально-практичного й естетичного значення ВД є вишиванки одягового, інтер'єрного та обрядового призначення. Оздоблені унікальною українською вишивкою, найкращі зразки чоловічих, жіночих і дитячих вишиванок, рушників, скатертин, простирадл, хустин, серветок тощо можуть також набути статусу вишитого документа, оскільки їм притаманні основні його ознаки.

Відомо, що перші зразки одягу були позбавлені "прикрас", спочатку мали суто утилітарне призначення: різного роду металеві скріпки та застібки (фібули). Однак згодом завдяки естетизації "узвичаєне набуває статусу гарного (красного, прекрасного), відтак стає необхідним як

прикраса і починає уже свій самостійний розвиток та вдосконалення: саме ці суто побутові елементи, у свою чергу, прикрашаються зображеннями та набувають відповідної мистецької, "естетичної сутності" [3, с. 8].

Вишитий одяг стає особливо популярним в Україні у XVIII—XIX ст. Він відрізняється змістом, орнаментальними та сюжетними мотивами, характером композицій, кольором, матеріалом, особливостями техніки виконання. Упродовж століть визначилися сталі канони розміщення оздоблень на верхньому одязі, головних уборах, натільному, нагрудному, поясному одязі, взутті.

Корисність і краса ВД майстерно поєднані у вишиванці — жіночій сорочці. За своїми якостями це "символ здоров'я, краси, щасливої долі, родової пам'яті, порядності, чесності, любові, святковості; оберіг" [19, с. 37—38]. Ще раз наголосимо, що з документологічного погляду за основними ознаками — інформацією, матеріальним носієм і знаковою системою запису інформації, вишиванку, як і вишивку загалом, можна вважати вишитим документом — носієм соціальної інформації.

Різноманітність вишиванок залежить від видів вишивки та інших ознак: за статевою ознакою (чоловічі, жіночі, дитячі); за видом тканини, яка використовується (з натуральних чи синтетичних волокон); за технікою виконання (хрестикові, низинкові, гладдеві, мережеві); за способом виконання (ручна, машинна); за видом орнаменту (геометричні, рослинні, рослинно-геометричні, тваринні); за характером використання (буденна, святкова, обрядова). Українським вишиванкам притаманна гармонійність, плавність ліній, запальна композиційна єдність, високий рівень естетизму.

"Оскільки сорочка-вишиванка для людини служить ніби «другою шкірою» (другою сутністю) людини, — то на ній «формувався» деталі, призначені виконувати роль «оберегів» для тих чи інших частин тіла: голови, плечей, рук, грудей" [3, с. 10]. У жіночих сорочках вишивають коміри, пазухи, подоли, рукави; у чоловічих — коміри, манжети, маніжки, що мають магічне значення.

"У жінок на «грудах» розташовуються орнаменти-обереги, щоб забезпечити здатність вигодувати дітей, у чоловіків — щоб мали силу захищати свій рід" [3, с. 10].

Орнамент вишиванки залежить від того, кому призначено вбрання: парубкові-нареченому, чоловікові, хлопчикові, дівчинці, заміжній жінці. Часто за формою, матеріалами, семантикою кольорів вишиванки різних регіонів України

мають відмінності: полтавська, подільська, польська, волинська, наддніпрянська, буковинська, лемківська тощо. "Асортимент сучасного одягу, представленого в етностилі, складають футболки-вишиванки, вишиванки-блузки, вишиті сукні, костюми, весільне вбрання, чоловічі вишиті сорочки, дитячий одяг (набори для хрещення) тощо. Більшість цього асортименту розроблена для всіх трьох груп одягу: чоловічого, жіночого та дитячого" [10, с. 57]. Налагодження процесу виготовлення одягу за сучасними європейськими та світовими стандартами, оснащеного українською вишивкою, сприяло становленню в Україні індустрії моди, поширенню ВД у глобалізаційному світі: на подіумах, експозиціях, виставках, фестивалях тощо.

Науковці стверджують, що українці "оздоблювали вишивкою не лише сорочки, а й верхній одяг — кожухи, свити, юпки, головні убори (намітки, очіпки, хустки). Орнаментально ці вишивки різноманітні: геометричні узорі (ромби, квадрати, розетки, восьмикутні зірки, кола), рослинні мотиви (дуб, лілея, грона винограду, калини, барвінку, горобини)" [3, с. 10].

Нагрудний одяг (катарі) часто на спині мав між прорізами пройми — зооморфні, для поясного одягу (запасок, спідниць) характерне стрічкове розташування мотивів у нижній частині: розетки, зубці, квіти, гілочки, деревця тощо. Кожухи вишивали широкими горизонтальними смугами знизу на рукавах. Вишивці верхнього чоловічого плечового одягу (сват, сердюків, очіпків, гуглів) притаманні складні орнаментальні композиції на спині, поясі, полах, рукавах, відлогах тощо. Кожному виду одягу, окремим його компонентам відповідає визначена техніка виконання, матеріал, комплекси орнаментальних масивів. Відрізняється вишивка чоловічого, жіночого й дитячого одягу, а також весільного, для щоденної праці, на свято та похорон.

Для вишивки головних уборів (стрічок, перебіток, хустин, бавниць, капелюхів, шапок) характерні пишні квіти, складні геометричні мотиви, ламана чи хвиляста гнучка лінія, всередині якої розташовано квіти, а на виступах — листочки, пуп'янки. Матеріал: заполог, шовк, гарус, бісер тощо. Дещо іншу техніку мала вишивка чоловічих головних уборів. Шапки-магерки вишивали гарусом, заполюччю червоного, білого кольору, із вкрапленням синіх і зелених ниток. Техніка: стебнівка, ланцюжок. Мотиви: розетки, круги, зубці (рядями в налобній і навушній частинах). Зображальний потенціал вишивального мистецтва, примножений талантом майстрів, висуває

його в ряд визнаних образотворчих мистецтв. Проте прикладне значення вишивального мистецтва як органічного складника процесу оздоблення одягу залишається домінантним.

Вишивка тканин інтер'єрно-обрядового призначення має специфічні орнаментальні засоби, її художня образність зумовлена функціональною роллю декорування інтер'єру, емоційно-символічним значенням. До цієї групи можна віднести такі продукти вишивання: рушники, порт'єри, скатертини, серветки, простирадла, наволочки, хустини тощо.

Найпоширенішим вишитим виробом в Україні є рушник, який виконує сакральну й утилітарну функції. Залежно від цього, рушники утворюють два класи: функціональний та обрядовий:

- 1) функціональний: утиральник (утирало, утирач) — рушник для утирання обличчя та рук;
- 2) обрядовий — рисунок символізує схід і захід сонця, честивість і доброзичливість.

Український рушник — один із головних атрибутів під час урочистих подій, зустрічі гостей, закладання нових житлових осель і громадських будівель, відзначення народження, хрестин дитини, сватання, весілля, а також похорон. З'явившись як предмет побуту, український рушник поступово виходить за межі буденності завдяки характеру своїх художніх образів. У символічно-геометричному орнаменті вишивки рушника переважають квадрати, кола, хрести, ромби, горизонтальні знаки землі, хвилясті лінії води, яким властива стрункість і чіткість. Для кольорової гами рушників характерно те, що їх вишивають переважно червоним, чорним і білим кольорами; використовують полотно, шовк, біль, памуть, золоті, срібні нитки, бісер тощо.

Для рослинного орнаменту українського рушника показовим є зображення калини, дуба, листя, хмелю, маку, винограду, чорнобривців, лілей, троянд, ягід. Відомо, що калина — найулюбленіше дерево українського народу. Символіка рослинної орнаментики свідчить, що центральним її символом є "Дерево життя" як зв'язок світу земного з небесним, своєрідна модель роду людського, організація світу у просторі та часі. На стародавніх вишитих рушниках часто зустрічаються образи птахів: голуба, зозулі, пави, сокола, ластівки, соловейка. До поширених орнаментальних мотивів весільних рушників належать зазвичай парні зображення голубів, лебедів, пав, орлів, півнів. Вони повернуті головами одне до одного і в бік. Це є "Деревом

Роду", символом єдності в парі. Найчастіше у вишивці використовується комбінований орнамент, який поєднує всі традиційні види в одне ціле, особливо поширений у працях сучасних майстрів [16, с. 218—219].

На початку ХХ ст. в українській вишивці утверджується своєрідний "рушниковий стиль" із зображенням крилатих коней, вершників із рушницями в поєднанні з рослинним орнаментом [7]. У різних регіонах України техніка вишивання рушників була різною: просо, гладь, шахівка, стебнівка, качалочка, низь, настил, вирізування, занизування, хрестик тощо [2]. Згідно із семантикою символів кожна лінія, фігура, число чи квітка мають власне інформаційне навантаження.

Скатертини вишивають на центральній площині та каймі з чотирьох боків, лише по каймі: двома-трьома рядами тільки у вузьких краях. Пілки, плати, хустики (обрядового значення) мало схожі за орнаментальним, технічним, композиційними колористичним рішенням із вишивкою тканин інтер'єрного призначення, зокрема рушників, скатертин. Рідше побутували білі простирадла, до одного краю яких пришито лиштву-підзору. На полотнищі вишито орнаментальні ряди з розеток, хвилястих стрічок або дрібних квіткових галузок. Вишивку на наволочках розташовано переважно з одного боку на прошвах. На дитячих подушках практикували центрально-кругову композицію. Вишивки на тканинах інтер'єрного та обрядового призначення відрізняються продуманою конструкцією. Візерунки розміщено переважно в установленому порядку: на центральній площині, вертикально по краях, з боків і горизонтально по кінцях з урахуванням їх доброго огляду. Вони ярусом спадали на ліжках, жердці, столах, стінах, посилюючи їх звучання в інтер'єрі помешкань і культових приміщень. Навіть сьогодні, на початку ХХІ ст., майстри зберігають рудименти прадавніх вірувань, звичаїв та обрядів. У вишивці поширеною є традиція оздоблення орнаментальними мотивами найуразливіших місць одягу — горловини, верхньої плечової частини рукавів (устава, манжети), а також подолу. Наші пращури звертали увагу на оберегові властивості вишивки, тканини одягу та його декорування. Культове застосування тканин в обрядовій сфері завжди пов'язано з народженням, життям і смертю людини. Все це свідчить, що ВД — поліфункціональний документ, який може використовуватися у більшості сфер життя й діяльності всіх верств населення. Базуючись на принципі єдності естетичності та доцільності, ВД

успішно розвивається в духовно-культурній і матеріально-утилітарній площині: сакральній, соціополітичній, художньо-естетичній, побутовій, дозвіллевій, особистісній сферах.

Висновки. Номінативний складник ВД вказує на спосіб фіксації інформації — вишивання, тобто назва документа позначає спосіб його створення. Як засіб соціальної комунікації ВД є багатофункціональним, особливості його побутування в зовнішньому середовищі, зумовлені функціональним призначенням, визначають специфіку його семантичного складника. За характером знакових засобів фіксації та передавання інформації більшість різновидів ВД є символічними документами. За мовною системою, в якій у ВД утілено інформацію, він може бути таких різновидів: зображувальний, орнаментальний, сюжетний, колористичний, композиційний, комплексний. Орнамент як кодована

"мова" ВД буває таких різновидів: геометричний (абстрактний); рослинний (фітоморфний); тваринний (зооморфний); пташиний (орнітоморфний); людиноподібний (антропоморфний). За сферою використання ВД поділяється на утилітарний і сакральний; утилітарну функцію реалізують ВД одягового, інтер'єрного, обрядового призначення. За цільовим призначенням ВД є поліфункціональним, оскільки може виконувати соціально-політичну, художньо-естетичну, релігійну, побутову, дозвіллеву функції; за обставинами побутування в зовнішньому середовищі — ентоареальний (локальний за походженням, масштабований за простором розповсюдження). Різноманітність та унікальність ВД як засобу соціальної комунікації має стати предметом дослідження документології як науки про документ в усіх його виявах і системних взаємозв'язках.

Список бібліографічних посилань

1. Афоніна О. С. Вишитий і тканий рушник як складова частина культурного коду народного костюма нареченої. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 3. С. 89—94.
2. Бутенко Е. Г., Тарасенко О. А. Сучасна українська вишивка: знак, образ та символ у мистецтві Ганни Онікієнко. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2021. № 1. С. 71—76.
3. Варивончик А. В. Традиційна народна вишивка як складова українського одягу (XX ст.) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01 / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2011. 19 с.
4. Гасюк О. О., Степан М. Г. Художнє вишивання : альбом. 6-е вид., стер. Київ : Вища школа, 1989. 247 с.
5. Декоративно-ужиткове мистецтво: словник. У 2-х т. / за заг. ред. Я. П. Запаса. Львів, 2000. Т. 1. С. 363; Т. 2. С. 399.
6. Захарчук-Чугай Р. В., Антонович Є. А. Українське народне декоративне мистецтво : навч. посіб. Київ : Знання, 2012. 342 с.
7. Кара-Васильєва Т. В. Енциклопедія сучасної України, Т. 4. В-Вог / Нац. акад. наук України, Наук. т-во ім. Шевченка, Ін-т енциклоп. досліджень. НАН України. Київ, 2005. С. 471—472.
8. Кара-Васильєва Т. В., Заволокіна А. О. Українська народна вишивка. Київ : Либідь, 1996. 96 с.
9. Кара-Васильєва Т., Чегусова З. Декоративне мистецтво України ХХ століття. У пошуках "великого стилю". Київ : Либідь, 2005. 276 с.
10. Кардаш Н. В. Використання семантики української вишивки у декоруванні сучасного одягу. *Педагогічні науки*. 2014. Вип. 122. С. 54—65.
11. Кушнарєнко Н. М., Трач Ю. В. Спеціальне документознавство : навч. посіб. для дистанційного навчання / за наук. ред. Г. М. Швецової-Водки. Київ : Ун-т "Україна", 2010. 281 с.
12. Нарбут О. Вишиваний оберіг. *Prekrasa Studio*. 2022. 25 трав. URL: <https://www.prekrasastudio.com/blog/270-vyshyvany-oberih> (дата звернення: 15.10.2023).
13. Палеха Ю. І. Загальна класифікація документа: пропозиції щодо вдосконалення. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2022. № 3. С. 37—49.
14. Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Загальне документознавство : навч. посіб. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Ліра, 2009. 430 с.
15. Петросян А. Р., Марчук Г. В. Текстова вишивка. *Всеукраїнська науково-практична on-line конференція аспірантів, молодих учених та студентів, присвячена Дню науки* : тези, м. Житомир, 10—12 трав. 2017 р. / М-во освіти і науки України, Житомир. Держ. технологічний ун-т. Житомир, 2017. Т. 1. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/06/149-2.pdf> (дата звернення: 10.05.2023).
16. Селезньова А. В. Український рушник як культурний феномен національного ужиткового мистецтва. *Етнологія у контексті українського національного відродження та європейської інтеграції*. Кн. 2. : зб. наук. пр. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 217—224.
17. Семчук Л. Я. Вишивка в народному одязі українських Карпат ХХ століття (художні особливості) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.06 / М-во освіти і науки України, Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаніка. Івано-Франківськ, 2009. 17 с.
18. Січинський В. Вишивки. *Енциклопедія українознавства*. 1993. Т. 1. С. 263.
19. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. Київ : Міленіум, 2002. 260 с.

20. Швецова-Водка Г. М. Загальна класифікація документа: зміни та доповнення. *Бібліотечний Меркурій*. 2021. Вип. 2 (26). С. 143—164.
21. Швецова-Водка Г. М. Загальна теорія документа і книги : навч посіб. Київ : Знання, 2014. 405 с.
22. ISO 5127.2017. Information and documentation. Foundation and vocabulary. Second ed. Switzerland. VI. 303 p.

Natalia Kushnarenko,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Kharkiv State Academy of Culture

Alla Solianyuk,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vice Rector for Research,
Kharkiv State Academy of Culture

The semantic component of Ukrainian embroidery as a type of document

Based on the application of a documentary approach to the study of Ukrainian embroidery as a means of social communication, it is proved that this phenomenon can be considered in the status of an embroidered document.

The peculiarities of the semantic component of embroidery, which is established by its functional purpose and sphere of everyday life, is reflected in the varieties of signs-symbols, their graphic and color spectra, types of ornament, and the specifics of its material and constructive embodiment.

It has been proven that the study of the origin and specific properties of the semantic, signative, and temporal components of an embroidered document is a promising direction of modern documentary studies.

Keywords: *embroidered document; documentology; document theory; general document classification; Ukrainian embroidery; embroidering; information; ornament; symbol; sign; code*

References

1. Afonina O. S. (2022). Vyshytyi i tkanyi rushnyk yak skladova chastyna kulturnoho kodu narodnoho kostiuma narechenoi. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv*, 3, pp. 89—94.
2. Butenko E. H. & Tarasenko O. A. (2021). Suchasna ukrainska vyshyvka: znak, obraz ta symvol u mystetstvi Hanny Onikiienko. *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*, 1, pp. 71—76.
3. Varyvonchuk A. V. (2011). *Tradysiiina narodna vyshyvka yak skladova ukrainskoho odiahu (XX st.)*. PhD. Kyiv. nats. un-t kultury i mystetstv. Kyiv.
4. Hasiuk O. O. & Stepan M. H. (1989). *Khudozhnie vyshyvannia: albom*. 6-e vyd., ster. Kyiv: Vyshcha shkola.
5. Zapasko Ya. P. [zah. red.]. (2000). *Dekoratyvno-uzhytkove mystetstvo : slovnyk*. U 2-kh t. Lviv. T. 1, p. 363; T 2, p. 399.
6. Zakharchuk-Chuhai R. V. & Antonovych Ye. A. (2012). *Ukrainske narodne dekoratyvne mystetstvo : navch. posib*. Kyiv: Znannia.
7. Kara-Vasylieva T. V. (2005). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*, T. 4. V—Voh. Kyiv, pp. 471—472.
8. Kara-Vasylieva T. V. & Zavolokina A. O. (1996). *Ukrainska narodna vyshyvka*. Kyiv: Lybid.
9. Kara-Vasylieva T. & Chehusova Z. (2005). *Dekoratyvne mystetstvo Ukrainy XX stolittia. U poshukakh "velykoho stiliu"*. Kyiv: Lybid.
10. Kardash N. V. (2014). Vykorystannia semantyky ukrainskoi vyshyvky u dekoruvanni suchasnoho odiahu. *Pedahohichni nauky*, 122, pp. 54—65.
11. Kushnarenko N. M. & Trach Yu. V. (2010). *Spetsialne dokumentoznavstvo : navch. posib. dlia dystantsiinoho navchannia*. Kyiv: Un-t "Ukraina".
12. Narbut O. (2022). Vyshyvanyi-oberih. *Prekrasa Studio*. Available at: <https://www.prekrasastudio.com/blog/270-vyshyvanyi-oberih> [Accessed 15.10.2023].
13. Palekha Yu. I. (2022). Zahalna klasyfikatsiia dokumenta: propozytsii shchodo vdoskonalennia. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, 3, pp. 37—49.
14. Palekha Yu. I. & Lemish N. O. (2009). *Zahalne dokumentoznavstvo : navch. posib*. 2-e vyd., pererob. i dopov. Kyiv: Lira.
15. Petrosian A. R. & Marchuk H. V. (2017). Tekstova vyshyvka. *Vseukrainska naukovo-praktychna on-line konferentsiia aspirantiv, molodykh uchenykh ta studentiv, prysviachena Dniu nauky : tezy*, m. Zhytomyr, 10—12 trav. 2017 r. Zhytomyr. T. 1. Available at: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/06/149-2.pdf>. [Accessed 10.05.2023].
16. Seleznova A. V. (2019). Ukrainskyi rushnyk yak kulturnyi fenomen natsionalnoho uzhytkovoho mystetstva. *Etnodyzain u konteksti ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia ta yevropeiskoi intehratsii. Kn. 2. : zb nauk. pr.* Poltava: PNPi imeni V. H. Korolenka, pp. 217—224.
17. Semchuk L. Ya. (2009). *Vyshyvka v narodnomu odiazi ukrainskykh Karpat XX stolittia (khudozhni osoblyvosti)*. PhD. Prykarpatskyi nats. un-t im. V. Stefanyka. Ivano-Frankivsk.
18. Sichynskyi V. (1993). Vyshyvky. *Entsyklopediia ukrainoznavstva*, T. 1, p. 263.
19. Kotsur V. P., Potapenko O. I. & Dmytrenko M. K. (2002). *Slovnyk symboliv kultury Ukrainy*. Kyiv: Milenium.
20. Shvetsova-Vodka H. M. (2021). Zahalna klasyfikatsiia dokumenta : zminy ta dopovnennia. *Biblioteknyi Merkurii*, 2 (26), pp. 143—164.
21. Shvetsova-Vodka H. M. (2014). *Zahalna teoriia dokumenta i knyhy : navch posib*. Kyiv: Znannia.
22. ISO 5127.2017. Information and documentation. Foundation and vocabulary. Second ed. Switzerland.

Надійшла до редакції 10 жовтня 2023 року

УДК 821.161.2-94.09:001.891.3](045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2023.10(327).42-47

Лариса Мильченко,
старша наукова співробітниця
відділу моніторингу засобів масової інформації
Книжкової палати України,
e-mail: svirel.34@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5905-077X>

Українська мемуаристика: віхи історії та сучасний стан

У статті опрацьовано наявну інформацію про українську мемуаристику від початку її зародження до часів незалежної України; проаналізовано етапи становлення та розвитку мемуарної літератури. Спираючись на принципи об'єктивності, всебічності та історизму, застосовуючи хронологічний і ретроспективний методи контент-аналізу, проведено історичний огляд процесу становлення й розвитку вітчизняної мемуаристики та ґрунтовно досліджено її сучасний стан.

На підставі проведеного дослідження зроблено висновок, що мемуарна література має велике значення для вивчення новітньої історії нашої держави, оскільки містить інформацію, що відсутня в інших видах джерел і часто є унікальною. Пріоритетне місце в українській мемуаристиці належить військово-політичним спогадам, мемуарам учасників бойових дій Першої та Другої світових війн, селянській мемуаристиці, мемуарам президентів, дипломатів і високопосадовців Незалежної України, сучасним спогадам учасників бойових дій у війні РФ проти України, особистим записам полонених, волонтерів тощо. У мемуарах реалізується історична самосвідомість особистості, що зумовлює їх ретроспективний характер відтворення дійсності, високий рівень суб'єктивності та емоцій.

Ключові слова: мемуари; автобіографічні спомини; українська мемуаристика; автобіографічна проза; жіноча мемуаристика; селянська мемуаристика; сучасна мемуарна література

Постановка проблеми. У різноманітті українських видань, репрезентованих на внутрішньому книжковому ринку країни, одне з чільних місць посідає мемуарна література, що набула особливого значення в умовах війни з РФ, яка триває від 2014 р. й загострилася 2022 р. із початком повномасштабної агресії проти нашої держави. Дослідження мемуаристики є актуальним й затребуваним українським суспільством завданням науковців.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема розвитку та становлення української мемуарної літератури становить предмет дослідження багатьох науковців.

Об'єктом видавничої діяльності українські мемуарні твори стали у XVIII ст., а увагу вітчизняних істориків привернули у XIX ст.

Науковці об'єдналися навколо питання про початок мемуаристики на теренах України. Не піддаючи сумнівам існування української мемуарної культури з певними традиціями у XVIII ст., історики різних періодів, однак, намагалися дослідити мемуарну літературу попередніх часів. Зокрема, мемуарну літературу в Україні ретельно вивчав і зробив перший загальний огляд історик, бібліограф та літературознавець Д. Дорошенко у 1923 р. у праці "Огляд української історіографії" [1]. До хронологічного огляду мемуарів у межах

XII—XVIII ст. він залучив щоденники, записки та автобіографічні спомини. На переконання науковця, українська мемуаристика бере початок від часів Київської Русі. До мемуарної літератури автор також відніс автобіографічну частину "Повчання" В. Мономаха й "Життя і ходіння Данила" чернігівського монаха, який здійснив паломництво до Палестини між 1106—1108 рр.

Окрім того, дослідження історії української мемуаристики активно проводили львівські історики — члени Наукового товариства ім. Шевченка. Часопис "Стара Україна", котрий видавала Бібліографічна комісія Товариства у 1924—1925 рр., присвятив кілька тематичних номерів українській мемуаристиці [2].

Український історик і бібліограф І. Кревецький пов'язав розвиток мемуаристики з основними етапами української державної ідеї, а саме з княжою добою, козацькою Україною XVII—XVIII ст., національним і суспільно-політичним відродженням XIX—XX ст. На думку вченого, основним чинником написання мемуарів є власна самосвідомість людини, завдяки чому виникає інтерес до свого минулого та потреба передати історичні відомості нащадкам.

У схожому контексті, але в інших хронологічних межах (XVI—XVII ст.) мемуаристику дослідив І. Крип'якевич і надав їй назву "крипто-

мемуари", тобто приховані форми мемуарів. Водночас у той період розпочали виходити друком класичні мемуари: воєнні спогади, автобіографії, подорожні записки [3].

Останніми десятиліттями вітчизняні науковці зверталися до історії української мемуаристики. Автори підручника "Історичне джерелознавство" (2002), а також авторка підручника "Джерела особового походження" (2010) М. Казьмирчук найдавнішим джерелом мемуарного жанру вважають літописне оповідання Нестора про перенесення мощів Св. Феодосія в "Повісті минулих літ" (1091) [4].

Розвиток мемуарної прози привернув увагу істориків літератури, зокрема А. Костенка, Г. Мережинської, О. Галича, І. Василенка, М. Федунь та інших. Низку праць О. Галича присвячено теоретичному обґрунтуванню сучасної української мемуаристики, зокрема розвідку "Українська письменницька мемуаристика: природа, еволюція, поетика" [5].

Однак проаналізована авторкою дослідницька література свідчить про те, що історія вітчизняної мемуаристики потребує ґрунтовнішого вивчення та аналізу.

Мета статті — дослідити етапи розвитку української мемуарної літератури й виявити її інформативну цінність та актуальність для сучасних наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж заглибитися в дослідження порушеної теми, слід надати визначення поняттю "мемуари".

Мемуари (memoires) у перекладі з французької мови — спогади. Це оповідь у формі щоденників, записок від імені автора про реальні події та явища минулого особистого чи громадського життя, в яких автор брав участь або які відомі йому від очевидців, а також про людей, з якими автор зустрічався [6]. Мемуари можуть бути написані у художній формі із залученням реальних документів, із глибоким співвідношенням духовного досвіду автора з внутрішнім світом героїв, соціальною та психологічною природою їхніх учинків. Важлива особливість мемуарів полягає у претензії на правдиве віддзеркалення минулого.

Мемуарам обов'язково притаманна суб'єктивність, їх особливістю є наявність двох часових планів, тобто подвійного погляду письменника на події, а саме: один — як він сприймав їх у реальному часі, другий — якими, з урахуванням набутого життєвого досвіду та сучасної суспільної думки, вони постають у свідомості автора через роки.

Мемуари можуть мати формат письменницьких записників, щоденників, літературних

портретів, нотаток і некрологів, а також оповідань, повістей та романів, рідше — есе й нарисів. Особливо цінними є листи й листування приватних та офіційних осіб, що допомагає глибше розкрити світогляд автора, його ставлення до певних подій, зобразити факти без прикрас і спотворення. У листах відбивається не тільки особисте життя автора, а й життя людей, з якими його пов'язували суспільні відносини.

Дослідити стан сучасної української мемуаристики неможливо без заглиблення у хронологію процесів її становлення.

Історія вітчизняної мемуаристики налічує кілька століть. Науковці стверджують, що її коріння сягає доби Київської Русі, а саме IX—XIII ст. Підтвердженням цього є зразки *автобіографічної літератури княжої доби*, як-от "Повчання дітям" В. Мономаха [7]. Композиційно твір поділяється на дві частини: перша — це послання нащадкам із витягами з Псалтиря, а друга — сказання про життя В. Мономаха, подане від його імені. Рік написання точно не визначено, але найімовірнішими датами вважають 1096, 1109 та 1117 рр. Уперше літературну пам'ятку опубліковано 1793 р.

Цінними творами української мемуарної літератури є *козацькі літописи*. Однією з перших праць, що містить згадку про ці твори, є "Історія українського письменства" С. Єфремова. Проаналізувавши "Літопис Самовидця", освіту автора, його погляди, мову й стиль тексту, учений дійшов висновку, що автором пам'ятки був "український шляхтич, що служив при військовій канцелярії й свої записи почав у 70-х роках XVII ст." [8].

Значного розвитку мемуарна література набула у XVIII ст. Спогади, які містять інформацію щодо життя України того періоду, належать переважно представникам панівного класу України й Росії, частково іноземцям. Зокрема, варті уваги мемуари І. Турчиновського "В пам'ять дітям своїм і внукам, і всему потомству". Проте найбільшу цінність для вивчення історії України XVIII ст. має "Щоденник" генерального підскарбія та українського письменника Я. Марковича. Підставою до ведення діаріуша стали записки ("Кроніка") його тестя — чернігівського полковника П. Полуботка. Період, описаний у цих мемуарах, охоплював 1452—1715 рр. Спочатку автор робив стислі записи подій, які згодом Я. Маркович продовжив, а опісля став щодня вести "домашній протокол", як він назвав свій "Щоденник", і занотовував до нього впродовж 50 років — від 1717 р. до 1767 р. — тогочасною

українською літературною мовою з ознаками північноукраїнського діалекту [9].

З наукового погляду цінність "Щоденника" Я. Марковича як історичного джерела надзвичайно висока. Записи містять важливі відомості про економіку, політику російського царату щодо України, становище селянства, класову боротьбу. Дослідники наголошують на значущості "Щоденника" для вивчення історії культури та освіти в Україні.

Не можна оминати увагою і такі пам'ятки історії та мемуарної літератури, як "Діаріуш" і "Щоденник" генерального хорунжого М. Ханенка, який походив з козацького роду часів визвольної війни під проводом Б. Хмельницького середини XVII ст.

На думку вчених, "Щоденник" М. Ханенка є надзвичайно насиченим і цікавим для вивчення. Автор вносив записи протягом 1727—1753 рр. під час поїздок до Москви та Петербурга як в особистих справах, так і за дорученням гетьмана. Розпочинають "Щоденник" записи, зроблені під час поїздки до Петербурга 1727 р. [10].

До сьогодні дня дійшов ще один яскравий приклад мемуаристики — "Щоденник" П. Апостола, сина гетьмана Д. Апостола. Перший запис датовано травнем 1725 р., останній — серпнем 1727 р. "Щоденник", написаний французькою мовою, містить цінні та цікаві відомості щодо політичних подій у Російській імперії, життя козацької старшини, відносин роду Апостолів із російськими сановними особами, зокрема з князем О. Меншиковим. Науковці вважають цей документ важливим джерелом для вивчення соціально-економічної історії пізньої Гетьманщини [11].

Для дослідження історії розвитку культури, життя й побуту козацької старшини вагомим значення мають "Записки" українського правознавця й мовознавця І. Тимковського, написані у 1850 р. Автор пояснив появу мемуарів бажанням з'ясувати родовід своєї сім'ї, а також залишити спомини про князя О. Шувалова, якого у 1752 р. призначили гофмаршалом при дворі майбутнього Петра III. Мемуари І. Тимковського складаються з трьох частин: першу присвячено періоду життя в Переяславі, другу — київському періоду, третю — О. Шувалову [12].

Поміж джерел мемуарного характеру великий інтерес для науковців становить "Щоденник" Я. Храповицького про подорож Катерини II Україною, надрукований у "Киевской старине"; записки французького посла графа Л.-Ф. де Сегюра, який подорожував разом з імператрицею, а також

твори відомого у той час мемуариста Ф. Вігеля, котрий тривалий час мешкав у Києві.

Помітне місце серед української мемуарної літератури XVIII ст. посідає "Частная переписка" історика та бібліофіла Г. Полетики, який був одним із найосвіченіших людей України.

Зауважимо, що у XIX ст. першість у мемуарних жанрах належить Т. Шевченку. Його "Журнал" (1858), короткі автобіографічні нотатки й листи поклали початок новому етапу розвитку мемуаристики в Україні. Під їх впливом до нотування спогадів вдавалися П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Барвінський, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Б. Лепкий та інші.

У XX ст. мемуарну літературу репрезентовано різними творами, а саме: листами Лесі Українки, Миколи Хвильового, М. Рильського, В. Стуса, щоденниками П. Тичини, Остапа Вишні, О. Довженка, записними книжками С. Васильченка, В. Чердиченко, нотатками В. Минка, І. Багмута, літературними портретами М. Бажана, С. Голованівського, есе Є. Маланюка, Ю. Шереха. Відомими творами мемуарної літератури є повість "Дороги моїх днів" В. Поліщука; "Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок" В. Дрозда; роман "Третя Рота" В. Сосюри; "Повість мого життя" З. Тулуб. Чимало мемуарних творів належить письменникам української діаспори, серед яких "Спогади про неокласиків" Юрія Клена; "На білому коні. На коні вороному" У. Самчука; "Щоденник" В. Винниченка; "Розмови в дорозі до себе" Івана Кошелівця.

На нашу думку, у XX ст. важливим джерелом досліджень стала історико-мемуарна література національно-визвольного руху 1917—1921 рр. Слід зауважити, що попри виразні політичні уподобання та суб'єктивізм, спогади учасників і свідків тих подій містять важливу інформацію щодо історичних подій, особисті думки, спостереження й враження, яких немає в документах періодичного друку й архівах.

Актуальність української мемуаристики довів історик І. Кревецький у нарисі "Українська мемуаристика, її сучасний стан та значення", що був опублікований 1919 р. і поширювався серед офіцерів й рядових Української галицької армії [13]. Окрім того, його праця "Як писати мемуари?" у співавторстві з О. Назаруком (1921) стала методичним посібником для учасників Української революції 1917—1921 рр. [14] і спонукала багатьох провідних діячів національно-визвольного руху залишити для нащадків мемуари, щоденники й спогади. Ця література містить чимало цінного матеріалу для дослідження причин

невдалої реалізації державних планів і дає сучасним науковцям змогу ґрунтовніше оцінити роль політичних сил і діячів тієї доби [15].

Появою української національної мемуаристики можна вважати початок 1920-х рр., коли в польських таборах для інтернованих українців стали видавати книги, брошури, періодику, як-от "Залізний стрілець", "Наша зоря", "Нове життя", що містили спогади учасників національної боротьби [16]. Видання виходили мізерними тиражами, однак певні примірники вціліли, й нині частина з них зберігається в рукописних фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.

Одним із перших серед лідерів Української революції 1917—1921 рр. оприлюднив спогади голова Ради народних міністрів УНР та голова Директорії В. Винниченко. Вагому історичну цінність має його мемуарно-публіцистична праця у трьох томах "Відродження нації", написана впродовж 1919—1920 рр. Державний діяч підсумував етапи своєї політичної кар'єри, виклав особисті міркування й погляди на Українську революцію [17]. Дослідження свідчать, що В. Винниченко вважав себе марксистом, але політично вагався між ідеєю "самостійної України" та концепцією Української Радянської Республіки.

На нашу думку, спогади гетьмана України П. Скоропадського, написані у 1919 р., в яких він передає особисте сприйняття розбудови державності на консервативно-монархічних засадах, є типовими мемуарами, в яких очільник Української Держави намагається пояснити співпрацю з німецьким окупаційним командуванням, наголошуючи, що його прихід до влади унеможливив перетворення України на німецьку губернію. Частково спогади П. Скоропадського було опубліковано у віденській "Землеробській Україні" на початку 1920 р. [18].

Яскравим мемуаристом зазначеного періоду є представник консервативно-гетьманського руху Д. Дорошенко, який обіймав посаду міністра закордонних справ Гетьманату П. Скоропадського [19]. У 1923—1924 рр. львівське видавництво "Червона Калина" випустило повне (у чотирьох частинах) видання мемуарів Д. Дорошенка "Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 рр.)", у яких дипломат та історик ділився спогадами, підкріплюючи їх значною кількістю документів, зокрема й дипломатичним листуванням [20].

До цінних та яскравих мемуарів, які й досі становлять інтерес для досліджень, слід віднести

відому працю керівника зовнішньополітичного відомства ЗУНР М. Лозинського "Галичина в рр. 1918—1920", опубліковану у 1922 р. Автор висвітлив особистий досвід державного будівництва Західноукраїнської Народної Республіки та подав спогади з використанням документів, актів державної влади, тогочасної преси [21].

До цього переліку варто додати збірку мемуарної літератури, присвячену подіям Першої світової війни та Української революції, відомого бібліографа І. Калиновича. Окрім спогадів українських авторів, до збірки увійшли твори польських і німецьких мемуаристів [22].

Важливим центром публікацій мемуарної літератури 1921—1939 рр. був видавничий кооператив "Червона Калина" у Львові. Окрім книг, щороку видавав історичний календар-альманах, а від жовтня 1929 р. — щомісячний журнал "Літопис Червоної Калини", присвячений українській военній історії 1914—1921 рр. У цих періодичних виданнях кілька сторінок було присвячено мемуарним творам.

У фондах найбільшого архівного центру української еміграції в Європі 1925—1948 рр. — Музею визвольної боротьби України у Празі — зберігалися численні документи українських дипломатичних місій та урядів 1917—1921 рр., особисті колекції емігрантів, серед яких спогади й мемуари.

Досліджуючи зазначений період, авторка з'ясувала, що західноукраїнські мемуаристи, довіряючи пропагандистським повідомленням комуністичної преси про "безмежні" видавничі можливості радянської України, мріяли про публікацію своїх спогадів в УРСР. Наприклад, спроба надрукувати історико-мемуарну працю, присвячену львівським подіям у листопаді 1918 р. журналіста й редактора львівських видань "Дело" (1902—1938) та "Свобода" (1922—1938) О. Кузьми у радянській Україні зазнала поразки з ідеологічних причин. Досліджено, що цей рукопис не залишився в Києві, де б і "загубився", а був опублікований 1931 р. у Польщі [23].

Зауважимо, що багато мемуарів було втрачено назавжди. Це підтверджує доля ненадрукованих мемуарів галицького політика, дипломата та мемуариста М. Лозинського, який після переїзду в УРСР у 1927 р. працював професором харківського вишу та мав намір надрукувати свою працю "Книги спогадів із життя Західної України 1890—1920 рр." [24]. Але у 1930 р. за сфабрикованою "справою Української військової організації" М. Лозинського заарештували, а рукописи було знищено.

Однак зауважимо, що з приходом до влади М. Горбачова з ідеєю "перебудови" на шпальтах літературно-мистецького та суспільно-політичного журналу Спілки письменників України "Київ" упродовж 1988—1989 рр. друкували цінну знахідку вітчизняної мемуаристики — "Спогади" видатного українського історика, академіка, колишнього керівника Української Центральної Ради М. Грушевського [25]. Мемуари пройшли непростий шлях: спочатку зберігалися в довіреній друкарки академіка Є. Кондратьєвої, а згодом — у сімейному архіві українського вченого В. Щербини, згодом перейшли до історика, джерелознавця С. Білоконя, який і видав працю [26]. З наукового погляду цікавою є друга частина спогадів, що охоплює період 1916—1917 рр. На жаль, надзвичайно значущі для історії українців мемуари про Революцію 1917—1921 рр. досі не опубліковано окремим виданням, немає пояснень та не з'ясовано обставини, за яких учений раптово припинив роботу над ними.

На нашу думку, українська національна мемуаристика 1920-х рр. повністю не досліджена й потребує подальшого вивчення завдяки розширенню джерельної бази, залученню недостатньо досліджених архівів і фондів бібліотек європейських держав.

Слід наголосити на фундаментальності української мемуаристики у ХХ ст. Зокрема, репрезентативними й цікавими є взірці *селянської мемуаристики* України, яка торкається значущих історичних подій, що відбувалися на українських землях, а безпосередніми учасниками були автори досліджуваних селянських мемуарних джерел.

У цьому контексті варті уваги мемуари І. Марусенка, присвячені періоду Першої світової війни. Автор навів докладні біографічні відомості, що стосувалися довоєнного періоду, військового вишколу в період строкової служби, участі у бойових діях, повернення додому після полону [27].

Події Першої світової війни посідають вагомe місце в мемуарних свідченнях й інших селянських істориків, наприклад І. Ярошенка [28], О. Запрія [29], М. Алексеєва [30], які також були її безпосередніми учасниками.

Дослідження цих творів свідчить, що автори були не лише свідками подій, а у складі своїх військових з'єднань брали участь у наймасштабніших воєнних операціях Першої світової війни та процесах, які вплинули на внутрішній розпад російської армії.

Дослідження селянських мемуарів дають змогу простежити зміну поглядів авторів на глобальні процеси, свідками яких вони були впродовж життя, з'ясувати рівень усвідомлення

власної причетності до подій, що стали кардинальними в історії людства. Окрім того, можемо мати уявлення про позитивні й негативні вчинки військових, особливості відносин між солдатами та офіцерами, розглянути умови формування та еволюції угруповань "свій—чужий".

Аналіз мемуарних спогадів доводить, що потрібно уважно ставитися до викладених у них історичних фактів, водночас суб'єктивні погляди допомагають вивчати аспекти, які неможливо знайти в інших історичних джерелах.

Революційні події початку ХХ ст. спонукали до формування селянських армій Н. Григор'єва та Н. Махна. Активну участь селянського населення Південної України у революційних подіях 1917—1921 рр. було зумовлено низкою чинників, описаних у відповідних мемуарних джерелах. Історичні дослідження того періоду із залученням селянської мемуарної літератури спростовують радянський міф про пасивність цієї верстви в період 1918—1921 рр.

Державну політику було спрямовано на знищення українського селянства як самостійної гілки з перетворенням на "молодшого брата пролетаріату". Реалізуючи цю ідею, радянська влада застосовувала найжорстокіші заходи проти селян, одним з яких була масова депортація до Сибіру. Уродженець Миколаївської області К. Каздоба в мемуарних спогадах змалював трагічну картину виселення селян із Півдня України [31].

Однією з причин недооцінювання ролі селянства в подіях 1918—1921 рр. вважаємо недостатнє залучення до історичних досліджень селянських мемуарних джерел. Ця мемуаристика дає змогу вивчати не лише локальні історичні події, а й питання політичної орієнтації селянського класу, зміни його політичних настроїв, мови та поведінки, зокрема відносини між людиною та державним механізмом. Цю думку підтверджують мемуари М. Байтальського з Одеської губернії, який згадує моторошні подробиці поховання комсомольців, які проводили продрозкладки: "...лежали, по плечі накриті старим брезентом, обличчя були сині, розбухлі. Перед тим, як вбити, їм різали животи та набивали їх зерном" [32].

Селянські мемуари також слугували вагомим джерелом для досліджень Голодомору 1932—1933 рр., адже автори були не лише безпосередніми свідками, а й людьми, яких знищували голодом. До часів вивчення Голодомору дожили небагато учасників тих подій, тому важливим завданням є проведення комплексного аналізу мемуарів, автобіографій і щоденників людей, які описували цю масштабну трагедію. Дослідження

цих творів дає змогу довести вже відомі факти й глибше зрозуміти історичну епоху.

Свідчення авторів селянських мемуарних джерел також допомагають вивчити вплив радянської освіти та пропаганди, зрозуміти, як діяв державний механізм у питаннях знищення будь-якої опозиційної думки або спротиву серед селянства.

Дослідження мемуаристики, присвяченої Голодомору 1932—1933 рр. і розумінню селянством його причин, свідчить про успішне насадження ідеології серед цього прошарку на державному рівні. Підтвердження цієї думки знаходимо в мемуарах Д. Коншина із Запорізької області, в яких основною причиною катастрофи визначено поганий урожай внаслідок посухи 1932 р. Протилежної думки, але теж державної, дотримується уродженець Миколаївської області С. Сало. У своїх спогадах причиною голоду 1932—1933 рр. він називає бажання прискорити процес створення колгоспів, а також пов'язує це з міжнародною ситуацією, зокрема з формуванням у країнах Європи фашистських режимів і мріями радянського керівництва про світову революцію. Автор відверто зауважує, що голод було створено штучно, щоб підштовхнути хліборобів масово йти в колгоспи [33; 34].

Це два протилежних погляди щодо питання причин Голодомору в Україні 1932—1933 рр., де один повністю відповідає офіційній радянській пропаганді про неврожайний і посушливий рік, а інший висвітлює причини голоду набагато глибше й фактично є антирадянським за змістом. З огляду на те, що ці мемуари написано в один час, постає потреба ґрунтовнішого дослідження причин, які зумовили такі полярні думки.

Отже, на підставі відомостей, здобутих із мемуарів, розуміємо, як розкуркулювання, колекти-

візація, голодомор в Україні спільно з роботою сталінської репресивної машини, призвели до масового розчарування селян комуністичною владою та несприйняття урбаністичної культури, внаслідок чого відбулися зміни в демографічному складі, адже жителі сіл масово полишали рідні місця та переїжджали до міст. Такі умови спричинили процеси, пов'язані з індустріалізацією регіону.

У мемуарах М. Алексєєва та І. Овечка [35] описано поїздки до Запоріжжя 1934 р., де відбувалися зустрічі з колишніми односельцями, які працювали на "великих будівництвах" промислового комплексу. Ці описи жахливих умов життя, в яких опинилися земляки, є яскравим доповненням до історичних досліджень подій першої п'ятирічки [36].

Великий масив мемуарів, що належать перу офіцерів, рядових і працівників тилу, які були вихідцями із селянських родин, стосуються подій Другої світової війни, тобто ці твори належать радше до військової мемуаристики, ніж до селянської. У цих джерелах знаходимо інформацію та сюжети, яких бракує в інших матеріалах радянського часу, адже цензура забороняла бодай найменші відхилення від державного трактування подій Великої Вітчизняної війни.

Критичний погляд на події Другої світової війни викладено в мемуарах, виданих у 1990 р. Ю. Семенко з Дніпропетровської області. Автор оповідає про організацію опору місцевого населення партизанським комуністичним загонам і створення формувань, що знищували більшовицьке підпілля [37].

(Далі буде)

Надійшла до редакції 9 жовтня 2023 року

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ

УДК 012Рева+016:929Рева](477)

Лариса Рева,

кандидатка філологічних наук,

член-кореспондентка Національної академії вищої освіти України,

членкиня Національної спілки краєзнавців України,

e-mail: LesyaReva7@gmail.com

Про себе, про час і про нинішню війну

Наразі настав час поговорити, аби підсумувати пройдене. Подеколи потрібно озирнутися, хоча цього насправді ніколи не роблю. І не дивлюся собі під ноги за жодних обставин — лише вперед.

Подібний досвід висповідуватися в мене вже був: так сталося, що звірялася загалом за пре-

зидентства В. Януковича, і то — у Луганському університеті, а згодом — і на діаспорі, через Чернівці [1, с. 280—284; 2, с. 148—158].

Тоді в нас були і Крим, і Донбас. А воювали ми здебільшого з внутрішнім світом та таким самим ворогом. Непокоїли весь час питання мови,

культури загалом, і, звісно, літератури, переважно давньої, та й сучасної, і біографіки.

Вдячні слова в ракурсі досліджень української біографіки (а поняття набуло ширшого значення — у світовому контексті) стали наукові розвідки до життєписів моїх батьків — Григорія Семеновича та Ніни Максимівни. Таким кроком було досягнуто й іншого завдання — показати своє коріння та наступність поколінь.

Наведемо ці наукові напрацювання: "Я пам'ятаю його уроки : спогад про батька — Реву Григорія Семеновича" (Рідна школа. 1995. № 1/2. С. 30—31); "Слово про вчителя [Реву Григорія Семеновича]" (Шкільний світ. 2001. № 47. С. 7); "Педагог та літературознавець" [до дня народження мого батька, Реви Григорія Семеновича] (Вісник Книжкової палати. 2005. № 5. С. 53—55); "Мій батько, Рева Григорій Семенович — ветеран Великої Вітчизняної війни, педагог-літературознавець" (Воєнна історія Середньої Наддніпряниці. Київ, 2012. С. 697—701); "Рева Григорій Семенович" (Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда. Київ ; Вишгород, 2013. С. 491—492); "Рева Григорій Семенович (1920—1987) — педагог-літературознавець, методист, уродженець Переяславської землі" (Наука як феномен національної культури. Київ, 2019. С. 174—179); "Ніна Максимівна Рева — бібліограф, бібліографознавець : бібліогр. покажч. Київ, 1999, 23 с.); "45 років з бібліографією!: до дня народження українського бібліографа Реви Ніни Максимівни" (Бібліотечний вісник. 1999. № 3. С. 40—41); "Рева Ніна Максимівна" (Українські бібліографи : біогр. відом., проф. діяльн., бібліогр. 2008. Київ, 2010. Вип. 2. С. 120—121); "Рева Ніна Максимівна (р. 1929) — видаючийся бібліограф ХХ века" (Factorul feminine in istorie (Женский фактор в истории). Кишинев, 2012. С. 438—441); "Рева Ніна Максимівна — професор, бібліограф, укладач систематичного покажчика змісту часопису "Життя й революція" (1925—1934)" (Треті киевознавчі читання: історія та етнокультура. Київ, 2020. С. 43—53).

Не лише про батьків — писала про сподвижників, зокрема колег-учителів: "Михайло Прокопович Гуменюк у бібліографії і в житті: Спогади" (у співавт. з Н. Ревою) (Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника: історія і сучасність. Львів, 2010. С. 136—138); "Віктор Коптілов — мій викладач, який навчав думати і творити" (Українське мовознавство. Київ, 2010. № 40. С. 301—305); "Віталій Чишко — про проблеми ідентичності мови і нації" (Мова і культура. 2012. Вип. 15, т. 7. С. 5—8);

"Спроба біографічного дискурсу Віталія Коротича — письменника та публіциста" (Світова література на перехресті культур і цивілізацій. 2013. Вип. 7, ч. 2. С. 251—265); "Європейськості мене навчив університет: слова подяки рідній альма-матер". Україна молода. 2014. 17 лип.); "Інституту філології та соціальних комунікацій Бердянського педуніверситету — славний ювілей" (Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Філологія. 2014. Вип. 1. С. 8—11); "Велика Волинь Миколи Юхимовича Костриці: до 75-ліття від дня народження" (Історія, культура та освіта: християнський вимір. 2016. Вип. 6. С. 282—295).

А стаття "Історія захисту дисертації за темою: "Платон Микитович Воронько: особливості поетики" (Двадцять сьома Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: "Молодь в історії науки і техніки: консолідація української нації". Київ, 2022. С. 146—152) набула певною мірою узагальненого змісту. Майже нікого зі згаданих героїв не залишилося в живих.

Писала про мову, й цікаво те, що низку статей оприлюднено саме в російськомовних осередках, зокрема у Харкові: "Мова — феномен духовної культури нації" (Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку. Харків, 2010. С. 251—253); Донецьку: "Освіта і мовна культура в Україні: звернення до витоків" (Філософія культури: мова, раціональність, освіта. Донецьк, 2011. С. 160—164); "Значення державної мови в молодіжній регіональній політиці незалежної України" (Антикризова стратегія регіональної молодіжної політики. Регіональна молодіжна політика як шлях розбудови української державності. Донецьк, 2011. С. 156—160); Мелітополі: "До питання про мовний код українського народу" (Мова. Свідомість. Концепт. 2011. Вип. 1. С. 304—309).

Культура поза політикою існувати не може. Хоча випадки були. У нацистському Берліні виступали французькі зірки, і ніхто їх за те не картав. І все ж письменник — не актор. Актор не є політичною фігурою. Адмірал Колчак, коли заходив з армією до ворожого міста, чіпляв оголошення: "Акторів, кучерів та повій не чіпати — вони однаково потрібні будь-якій владі". Едіт Піаф, наприклад, під час окупації Парижа, виступала перед фашистами та їздила до Німеччини з концертами. Видатний український оперний співак Борис Гмиря також виступав перед німцями в окупованому Києві. І ніхто з них після війни

не був засуджений чи репресований. Актор не повинен бути ані адвокатом диявола, ані прокурором Бога. Він не зобов'язаний за зміни чергового режиму виказувати власну політичну позицію, у нього інше завдання: силою мистецтва впливати на душі людей.

Коли під час Другої світової війни бомбардували Лондон, В. Черчиллю запропонували скоротити фінансування культури, на що він відповів: "А за віщо ж тоді ми воюємо?" Оскільки культура, свобода самовираження особистості — це основний фундамент демократичного суспільства. Сила інтелекту й прагнення до свободи набагато сильніші за зброю. Духовний розвиток суспільства — один із найважливіших напрямів культури й нехтувати ним недалекосяжно. Як би важко в економічному сенсі не жилося, та фінансувати культуру за залишковим принципом є найгрубішою помилкою. Знову згадаємо Черчилля, який зауважував, що політик думає про чергові вибори, а державний чиновник — про наступні покоління. Ці відмінності є принциповими.

Наша стаття "Франція — Делон — Україна: особа в мистецтві та творчості" (Інформаційний вестник Форуму русистів України. Русистика синтетическая наука или форма идеологии. 2013. Вып. 16. С. 318—327) якраз порушує питання ролі митця у світі, де неодмінно постає Шекспірівське одвічне "Бути чи не бути".

Влада — це не одна людина, це — система, яка настільки зашкарубла, що протягом короткого часу її змінити не можна. Однак зміни мають відбуватися в кожній людині, у такий спосіб прискорюючи зміни у країні. Наприклад, актор Р. Рейган, експрезидент США, зумів підняти економіку країни й посутньо сприяв розвалу радянської імперії, чи драматург В. Гавел, який став президентом Чехії та зумів об'єднати свій народ у складний для країни час, залишаючись для чехів передусім моральним авторитетом.

Розуміючи складнощі еволютивного розвитку країни, писали про рушійну силу України усіх часів — козацтво: "Козацтво: історико-літературний ескіз (через призму європейського світогляду)" (Історико-культурна спадщина українського козацтва у виховній діяльності сучасних вишів. Харків, 2011. С. 128—130); "Іван Мазепа та гетьманська столиця Батурин у творчості Ілька Борщака (за матеріалами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського)" (Батуринська старовина. 2012. Вып. 2. С. 99—101); "Вплив національно-визвольної боротьби українського народу, очолюваної козацтвом, на розвиток куль-

тури в Галичині в першій половині XIX ст." (Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2012. Вып. 21, ч. 2. С. 283—300); Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2013. Вып. 22, ч. 2. С. 126—142); "Історія української літератури про героїку у народній творчості України" (Научное творчество крымских исследователей 2-го и 3-го Симпозиумов молодых ученых. Орджоникидзе ; Феодосия ; Симферополь. 2013. С. 112—115); невтомно шукали Правди в першовитоках: "Євангеліє як першооснова наукових досліджень" (Церква — наука — суспільство: питання взаємодій. Київ, 2011. С. 77—80); "Спочатку було Слово": першодруки як фундамент до світової економіки" (Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія "Філологічні науки". 2011. № 2. С. 53—60); занурювалися у фольклор: "Голубина книга як фундамент усної народнопоетичної творчості України" (Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Меджибіж ; Хмельницький, 2010. Ч. 1. С. 143—149); "Украинские народные баллады о любви и верности" (Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы. Гомель, 2011. Ч. 1. С. 174—176); торкалися глобальних тем: "Історія і культура народу — нероздільні!" (Актуальные вопросы истории, культуры и этнографии Юго-Восточного Крыма. Новый Свет, 2011. С. 147—150); "Героїка національного та культурного Відродження XIX — початку XX ст." (Аркасівські читання. Миколаїв, 2012. С. 23—26); найбільше зосередилися на давній літературі: "Стародавня церковнослов'янська література — гуманітарна проблема сьогодення" (Теорія літератури і гуманітарні студії. 2012. Вып. 34. С. 127—133) та інших працях.

Уже тоді ідентичність нації важила для нас дуже багато: "Еволюція особистості на різних етапах розвитку української давньої літератури" (Наукові праці Чорноморського державного університету. 2011. Т. 158, вип. 170: Філологія. Літературознавство. С. 61—68); "Думки про європейськість у літературі: крізь історичну призму особистості" (Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки. 2012. № 26. С. 126—133); "Особистість в літературі: еволюція пошуку свого "Я" (Історія релігій в Україні. 2012. Кн. 2. С. 135—145); "Роль особистості на різних етапах розвитку історії української давньої літератури" (Український вимір. 2012. Число 11. С. 46—59); "Особистість у літературі як дзеркало історії" (Могилянські читання 2011. Київ, 2012. С. 108—

118); "Європейські цінності літератури: до еволюції особистості" (Вопросы русской литературы. 2013. Вып. 26. С. 137—145); "Європейськість у літературі: До питання еволюції особистості" (Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oswiata. Prawo. Zarzadzanie. 2014. № 3. S. 210—220); "European in literature: into the question of personality's evolution" (Knowledge. Education. Law. Management. Nauka. Oswiata. Prawo. Zarzadzanie. 2014. № 3. S. 220—229).

А потім був Майдан. Ті події сколихнули всю Україну. Майдан 2013 р., а наступний — 2014 р. — початок нашої війни, що підсвідомо тривала тисячоліття, наслідком якої стало захоплення Криму та бої на Донбасі. Національна біографіка вилася в наших дослідженнях того періоду статтями: "Втрачене / невтрачене покоління: Ернест Хемінгуей — шістдесятництво — майдан — гібридна війна" (Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Філологія. 2018. Вип. 17. С. 163—180; 2019. Вип. 18. С. 49—64). Це знову до питання: так "бути чи не бути?"

У літературі того періоду порушується тема війни, оспівуються героїзм, мужність людини, але вже перенесені в іншу, українську, площину — від попередніх світових воєн, афганської тематики, "чорнобильської" та постсовєтської. Це книга С. Алексєвич "Час second hand. Кінець червоної людини" (Київ : Дух і Літера, 2014) — у жанрі класичної "усної історії" — несанкціонований експеримент із колективною пам'яттю. Традиційний варіант "усної історії" завжди мав медіатора (науковця-збирача, журналіста-інтерв'юєра, укладача), які виконували об'єднавчу роль духівника при таїні сповіді. Нині свідки сповідуються в інтернеті, і їхній психоаналіз не обмежується стримом, контактуючи із загалом різної конституції, — емоційно та інтелектно, порушуючи різноспрямовані хвилі юзерів, почасти засвічуючи нові імена авторів різноманітних мемів, з яскравими постами, що набирають одразу велику кількість лайків і групуються в купі найбільш читабельних пабліків. Війна, що мала назву АТО, безупинно вносила корективи, не зважаючи на жодні закони, виявляючи нових героїв. Тобто, мали на той момент не опрацьований літературою потік підсвідомих реакцій, що потрапляли мало не до пандемічної хитавиці смислів. Визначення "нова література", з великою домішкою традиційного нуару, ейфорійне протиставлення дилетантського письма професійному — це "каналізування

масової свідомості у деградацію" [3]. Поміркується і над іншим поглядом: мовляв, є й прихильники думки, що лише емоційний контакт із дійсністю єдино здатний вказати шлях до істини. Але то вже питання віри [3].

Тогочасне нормальне культурне життя у прифронтовій зоні: кіно, кафе, виставки, концертні зали, театри, стадіони, лекторії — це свого роду форма спротиву ворогові, і вона має бути, інакше огорне депресія та ворог святкуватиме перемогу, оскільки надвечір там усе завмирає, люди бояться виходити на вулицю, залякані, а ворог тріумфує — вдалося перемогти дух, багато хто від'їжджає, ходять чутки про завезених тітушок, про "вату" тощо. Вибити прифронтове місто з колії, з власного життя, зруйнувати особистість, посіяти депресивні настрої, страх, щоб людина руйнувала себе внутрішньо — основне завдання ворога. Саме тому потрібно було приїздити сюди музикантам із концертами, письменникам, щоб не дати ворогові глумитися над культурою. І стояти осторонь, відгородившись від усього, ніби "моя хата скраю" — про це не йшлося.

Опубліковані майже під час Майдану (2014) наші книги "Платон Микитович Воронько, 1913—1988" : до 100-ліття від дня народження : монографія (Київ, 2014. 204 с.) і "Тарас Григорович Шевченко: людина, поет, пророк, символ України : до 200-ліття від дня народження" (Київ, 2014. 112 с.) — є ніби документами сучасної доби. Наведемо окремі цитати з них: "Тема боротьби з фашистськими окупантами у роки війни, непохитна віра в перемогу пройшли через усю поетову творчість, творчість, яка, власне, зародилась в партизанських загонах, ставши неспростовним свідченням мужності, чесності і героїзму її автора. Проникливо й зворушливо говорить Платон Воронько про пережите, побачене, відчуте в ті роки. Минувшина навіки стала близьким та дорогим його серцю впродовж життя: "Минувшина, яка ти дорога" (с. 27—28).

У 1939 р. П. Воронько разом з однокурсниками С. Наровчатовим, М. Луконіним, М. Отрадою, А. Копштейном та іншими, добровольцем вирушив на фінський фронт у складі 12-го легколижного батальйону. Залишилися його спогади про ту пору: "Добровольці в снігах. Цвіт студентський. Ділять на батальйони, в кожному 1000 юнаків. Ніч, підгонять грузовики, в кожен — командир у кабінку (тут тепло), а в кузов — повно хлопців. На кожного півлітра, щоб зігрівались в дорозі. Всю ніч везуть — такий перегін. Вранці з кожного

кузова — як дрова, п'яні й замерзлі. Генерал висукав тоді тих, що в кузовах їхали, супроводжувачів. І кожному — куля. Гидка то була війна. Найбезглуздіша, безчесна" (14.12 (19).1967) (Гончар О. Щоденники. Київ, 2002, Т. 1 : 1943—1967. С. 25). Чи не така сама ситуація нині в російському війську? Не така тактика, за методичками якої воно воює?

Те, що відбувалося 2014 р. у літературі, певною мірою співзвучне з тим, що притаманне кіномистецтву, де останнім часом превалюють зайва вага, мускули та різноманітні вади. Тобто, на престижних конкурсах перемагали учасники з нетиповими для модельного бізнесу обличчями й тілами. Вони диктували тренди, тому й набір стандартів краси, з одного боку, став розмитішим, а з іншого — більш демократичним і природним. Глядачі хотіли бачити наближену до реального життя картинку, тож на екранах часто з'являлися люди у віці, повні, з обмеженими можливостями, зі зміненою статтю, з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. А власне поняття глянцю викликало посмішку й тролінг його продукту — ідеальних пластикових людей. Навіть романтичні історії в кіно, де ролі красунь зазвичай грали дівчата з обкладинки, знімали з "простушками". Ось така домінувала тенденція.

Коли 2016 р. у харківському видавництві "Мачулін" вийшла наша книга "Видатні діячі України. Михайло Іванович Драгомиров. Олександр Матвійович Лазаревський — уродженці м. Конотопа" [4], ми відчули надзвичайне полегшення. Ніби віддали частину боргів на славу нашої України.

Книга складається з двох розділів. У першому, присвяченому М. Драгомирову, зазначено, що походив він од козацького роду Драгомирецьких. Під час перебування в Києві підтримував товариські стосунки з багатьма відомими українськими політиками, державниками, науковцями: В. Антоновичем, П. Житецьким, Д. Багалієм, О. Лазаревським та іншими діячами. Співпрацював із часописом "Киевская старина", сприяв розвитку української культури, допомагав українським театрам, книгодрукуванню тощо.

Другий розділ, більш розлогий, присвячено життєпису О. Лазаревського, який походив із козацько-старшинського (згодом — дворянського) роду. На конференції в Качанівці ми вже присвячували розвідку його біографії, та нагадаємо, що історик веде родовід від козаків Лазоренків,

які за реєстрами 1711 та 1736 рр. були приписані до Конотопської сотні Ніжинського полку. Одна із відомих гілок цього роду — Олександр Матвійович Лазаревський — автор численних наукових праць з історії України.

Олександр Матвійович був одним із засновників часопису "Киевская старина" (1881), а від 1890—1891 рр. — його редактором. Першим уклав бібліографічні покажчики про Україну: "Указатель источников для изучения Малороссийского края" (1858), "Украинская литературная летопись" (1854—1858). Є автором "Малороссийских сборников", в яких широко подано матеріали з історії України, її культури, літератури, етнографії, мовознавства, географії, сільськогосподарської промисловості, статистики, народної медицини та інших галузей.

Перу О. Лазаревського належать праці "Історичні нариси сіл Конотопського повіту" (1886—1887), "Павло Полуботок" (1880), "Замітки про Мазепу" (1898). Він також є автором фольклористичних розвідок "Малоруські історичні прислів'я та приказки", видрукуваних у "Черниговских губернских ведомостях" (1853—1854), і численних публікацій у періодиці, присвячених М. Гоголю, Г. Квітці-Основ'яненку, М. Максимовичу, М. Костомарову, П. Кулішу, Марку Вовчку, О. Пушкіну. Історик був одним із перших, кому належить біографістика та мемуаристика Т. Шевченка: "Последний день жизни Т. Г. Шевченка" (газета "Северная пчела". 1861. 28 лютого), "Детство Шевченка (1814—1828)" (журнал "Основа". 1862. № 3). Особисто знаючи Т. Шевченка, приятелював із ним, надавав допомогу, коли поет захворів, брав участь у жалобній церемонії його поховання в Петербурзі, супроводжував тіло співця України до Канева.

Кредо обох видатних українців — М. Драгомирова та О. Лазаревського — любити рідну країну, її народ і мову до самозречення. Глибоко переконана, що будувати свою державу потрібно, починаючи із себе — як ти мислиш, що ти робиш, які твої вчинки. Інакше кажучи, виписувати свій некролог ще задовго — так, як це робили ті, хто увійшов до світових анналів.

Більше, аніж газ і картопля, сьогоднішній Україні потрібні моральні авторитети, здатні об'єднати націю, як згуртував її понад століття тому своїм прикладом і словом великий Кобзар. Та попри все — "нове життя нового прагне слова", — писав інший український класик М. Рильський.

Тоді, 2014 р., ми були впевнені: як не парадоксально все, що зробив Кремль для приєднання України до Росії не лише не посилює останню, а й відштовхнуло її в безодню глибокої внутрішньої кризи, з якої вона не зможе швидко й легко вийти. І, навпаки, для України цей рік став ключовим у світовій політиці: наша держава здобула світову підтримку й перспективу прийти до стабільності й процвітання за відносно швидкий період. Відбулося найголовніше — народ України пробудився від летаргії "совка". Скинуто антинародну владу, розпочався процес очищення від системи рабського виживання, формується нова психологія "допоможи собі сам". Можемо впевнено сказати — найскладніше вже позаду. Однак попереду ще дуже багато роботи, але в ній — великий сенс і велика місія, навіть коли не розглядати ці процеси у світовому масштабі, а в межах суто України, її сьогоденного та майбутнього. Державна машина постійно збоїтиме, оскільки її модель побудована за "совковим" кресленням єдиноначальності та ручного управління з одного центру. Ця модель має мало спільного з поліпшенням життя громадян, навпаки, її призначення — створити більш жорсткі умови існування. І реконструювати її не вдасться. Місце цього рудименту посядуть неформальні громадські об'єднання, завдяки яким Україна вистояла 2014 р. проти російської агресії. І поки що Україна — уламок УРСР, яка реально ще не реформована, проте перетворення, хоч і квола, та тривають. Категорію шкіл, напрямів, угруповань, тенденцій, на жаль, знецінено — не лише в Україні, а й у світі.

У розвинених країнах відбувається активізація авторитарних лідерів-демагогів. Усі вони апелюють до людей, що не вписалися в нову

економічну реальність, залишившись за бортом. Демагоги вигадують ворогів, на яких списують нещастя соціально неадаптованих мас. В Європі це націоналісти, невдоволені мігрантами, у Великій Британії — праві консерватори, які свого часу активно голосували за Brexit, а в Росії — це вся країна, що не може знайти собі місця в цивілізованому світі. Вона ж і здетонувала на Сході України. В Україні також є націоналісти, консерватори-мракобіси та вони — маргінальні. Виграють ті, які мають високу освіту, обізнані із сучасними технологіями й орієнтуються на світову прогресивну цивілізацію, економіку, культуру, право. Інші — залишаються за бортом.

Коли писалися ці рядки, ще не було повномасштабної війни. Не було ракетних обстрілів по всій Україні. Не було грізної заяви кремлівського інформресурсу "РИА Новости" за підписом якогось Т. Сергєйцева, себто їхнього маніфесту: "Ще у квітні минулого року (2021. — Л. Р.) ми писали про неминучість денацифікації України. Нацистська, бандерівська Україна, ворог Росії й інструмент Заходу зі знищення Росії нам не потрібна. Сьогодні питання денацифікації перейшло до практичної площини. Денацифікація необхідна, коли значна частина народу — найімовірніше за все, її більшість — освоєна та втягнута нацистським режимом у свою політику. Тобто тоді, коли не працює гіпотеза "народ хороший — влада погана". Визнання цього факту — основа політики денацифікації, усіх її заходів, а сам факт і складає її предмет. Україна перебуває саме в такій ситуації".

Не було Києва за три дні. Ми вистояли. Ідентичність перемогла. Формується нова історія, нова література з новими героями. Але про це все — після нашої Перемоги.

Література

1. Рева Л. Сповідь на вершині літ. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. 2013. № 22 (281). С. 280—284.
2. Рева Л. Сповідь. Та й не тільки... *Український вимір : міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори*. Число 12. Чернівці, 2013. 160 с.
3. Родик К. Атипова література. Як 2014-й рік позначився на книжковому ринку. *Україна молода*. 2015. 17 берез. С. 13.
4. Рева Л. Г. Видатні діячі України. Михайло Іванович Драгомиров. *Олександр Матвійович Лазаревський — уродженці м. Конотопа : зб. наук. праць / наук. ред. засл. прац. культ. України, проф. Рева Н. М. ; ред. кол.: Мокроусов А. І., Акічев Ш. М., Несвідоміна Н. В. ; відп. ред. Мокроусов А. І. Харків : Мачулін, 2016. 144 с.*

Надійшла до редакції 20 вересня 2023 року

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21783-11683ПП від 31.12.2015.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 6,05. Тираж 67 пр. Зам. 61.

Журнал надруковано на обладнанні Книжкової палати України

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1954 від 24.09.2004.

До уваги читачів: електронний варіант журналу "Вісник Книжкової палати" ISSN 2076-9555 (онлайн-версія) розміщено на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в розділі "Наукова періодика України":

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKP/index.html